

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών
Τμήμα Φιλολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών
Σπουδών
"Αρχαία Ελληνική Φιλολογία"

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ (ΑΕΦ)»

Το πρόγραμμα ρητορικής και πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΠΕΡΔΙΚΕΑ

Πτυχιούχο του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (2017)

A.M. 101320180312

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Βολονάκη Ελένη, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες : Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Ομότιμος Καθηγητής Τμήμα
Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Αποστολάκης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστήμιο Κρήτης

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	4
1.1 Θεματική και Μεθοδολογία.....	4
1.2 Παρουσίαση βιβλιογραφίας- κριτικές προσεγγίσεις του προγράμματος του Ισοκράτη.....	5
2. Η ζωή του Ισοκράτη	6
2.1. Το έργο του Ισοκράτη στην Ρητορεία.....	8
2.3 Τα τρία είδη ρητορικής στον Ισοκράτη.....	8
2.4. Το ύφος του Ισοκράτη.....	10
3. Πρόγραμμα ρητορικής εκπαίδευσης του Ισοκράτη	13
3.1 Η σχολή του Ισοκράτη.....	13
3.2 Οι στόχοι της Ισοκράτειας σχολής.....	14
3.3 Μέθοδοι διδασκαλίας στην Ρητορική Σχολή του Ισοκράτη.....	17
3.4 Η σχέση της Ρητορικής με τους Σοφιστές- «Κατά των Σοφιστών».....	22
3.5 Σχέση ρητορικής τέχνης του Ισοκράτη –Πλάτωνα και ο όρος «Φιλοσοφία».....	28
3.6 Σχέση ρητορικής τέχνης Ισοκράτη – Αριστοτέλη.....	37
3.7 Ισοκράτης και Ποίηση	40
3.8 Ρητορική και Μύθος.....	43
4. Το Πρόγραμμα πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη	45
4.1 Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη.....	45
4.2 Ανταλκίδειος Ειρήνη.....	47
4.3. Πανελλήνια ιδέα.....	48
4.4 «Κάτροπτο ηγεμόνος».....	51
4.5 Το ιδανικό πολίτευμα κατά τον Ισοκράτη.....	54
4.6 Η Ιστοριογραφία πρωταγωνιστεί στην πολιτική σκέψη του Ισοκράτη.....	57

5. Οι ηθικές αξίες στο έργο του Ισοκράτη.....	61
6. Επίλογος- Συμπεράσματα.....	64
7. Βιβλιογραφία.....	67

1. Εισαγωγή : Θεματική και Μεθοδολογία

1.1. Θεματική και Μεθοδολογία

Η εκπόνηση της παρούσας εργασία επικεντρώνεται στο περιεχόμενο του εκπαιδευτικού προγράμματος του Ισοκράτη που έχει ως βάση τη φιλοσοφία της πολιτικής, της ηθικής και της ρητορικής. Αναλυτικά θα μελετήσουμε το πρόγραμμα ρητορικής και πολιτικής παιδείας που εκείνος ακολούθησε. Κεντρική ιδέα στο πρόγραμμα του αποτελεί η γνώση, η οποία καλείται να θωρακίσει ηθικά το χαρακτήρα και το πνεύμα των νέων ώστε να ενεργήσουν σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο με αποτελεσματικότητα και πρόοδο.

Ο Ισοκράτης διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από τους Σοφιστές και τους Σωκρατικούς καθώς και από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, κάτι το οποίο θα δούμε αναλυτικά στην συγκεκριμένη εργασία μέσω της συγκριτικής μελέτης των βασικών εκπαιδευτικών ιδεών του καθενός από τους παραπάνω.

Η συγγραφή της εργασίας έγινε με βιβλιογραφική έρευνα βασισμένη σε επιστημονικά άρθρα περιοδικών, συλλογικούς τόμους και βιβλία με περιεχόμενο σχετικό. Επιπλέον, μελετήθηκαν σε βάθος τα έργα του : *Κατά των Σοφιστών* (390 π.Χ.) , Βούσυρις 390-85 π.Χ.), *Προς Νικοκλέα* (374π.Χ), *Ελένης Εγκώμιον* , *Ευαγόρας* (370-65 π. Χ.), *Περί Αντιδόσεως* (354-3 π.Χ.).

Στόχος της δοθείσης μελέτης , είναι μέσω των σπουδαίων ιδεών αλλά και πρακτικών μεθόδων που εφάρμοξε ο Ισοκράτης στην ρητορική και πολιτική παιδεία του, να παρατηρήσουμε την σπουδαία συμβολή του στην εξέλιξη της εκπαίδευσης αλλά και της πολιτικής μέχρι και σήμερα. Κάποιοι μελετητές όπως η Ματτου, ισχυρίζονται ότι οι ιδέες του Ισοκράτη βασίλευσαν αδιαφιλονίκητα στη Δυτική Ευρώπη μέχρι την εποχή μας. Παρόμοιες απόψεις έχει και ο Moses Hadas που ισχυρίζεται ότι «ήταν το πρόγραμμα του Ισοκράτη που σχημάτισε την Ευρωπαϊκή εκπαίδευση ¹. Το πρόγραμμα του Ισοκράτη συνεπώς έχει διαχρονική αξία. Τα ουσιαστικά συμπεράσματα και οι συνετές διαπιστώσεις από τη συγκεκριμένη μελέτη , αποτελούν και τον τελικό στόχο στην έρευνα του προγράμματος της ρητορικής και πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη όπου και αναφέρονται στον Επίλογο της εργασίας μου.

¹ Hadas (1969) 129

1.2. Παρουσίαση βιβλιογραφίας- κριτικές προσεγγίσεις του προγράμματος του Ισοκράτη

Προκειμένου να μελετηθεί το πρόγραμμα ρητορικής και πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη, είναι ανάγκη να χρησιμοποιηθούν αξιοσημείωτα βιβλία, άρθρα αλλά και συλλογικοί τόμοι, παρακάτω θα αναφερθούν τα περισσότερα, για λόγους σύντομης, από όσες βιβλιογραφικές πηγές χρησιμοποιήθηκαν καθώς και ορισμένες ενδιαφέρουσες κριτικές προσεγγίσεις του Ισοκράτη από μελετητές. Αναλυτικότερα, από μια έρευνα που αφορά την συμβολή του Ισοκράτη στον χώρο της παιδείας και των γραμμάτων δεν θα μπορούσε να λείπει ο μελετητής Ευάγγελος Αλεξίου, ο οποίος έχει συγγράψει και μεταφράσει οκτώ βιβλία για τον Ισοκράτη και διανθίζει το συνολικό μέρος της εργασίας μου. Πολύ σημαντικό θεώρησα και τον συγγραφέα Michael Edwards όπου με το βιβλίο «Αττικοί Ρήτορες» αποτελεί μια αξιοσημείωτη εισαγωγή στους Αττικούς ρήτορες, και συγκεκριμένα στον Ισοκράτη καθώς ασχολείται με τον βίο, το ύφος και τα έργα δέκα Αττικών ρητόρων ξεχωριστά. Στην συνέχεια ακολουθεί το κυρίως μέρος της εργασίας, δη το πρόγραμμα της ρητορικής και πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη. Όσον αφορά την ρητορική παιδεία, πρωταγωνιστική θέση στην βιβλιογραφία μου αποτελεί ο Kennedy George, με την ιστορία της κλασσικής ρητορικής, καθώς και ο ιστορικός Chatelet Francois αλλά και ο αξιολόγος Gagarin Michael με το βιβλίο του «Ισοκράτης» τόμος 1^{ος}. Το βιβλίο με τίτλο «Παιδεία. Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου» του κλασσικού φιλόλογου και φιλοσόφου Jaeger Werger, αποτέλεσε σημαντική άντληση πληροφοριών για το έργο του Ισοκράτη στην ρητορική αλλά και πολιτική παιδεία. Μάλιστα σύμφωνα με τον Jaeger, ο Ισοκράτης με τους λόγους και τις επιστολές του απασχολείται με την πνευματική συγκρότηση των ηγεμόνων με ρόλο συμβουλευτικό, ρόλο δασκάλου προς μαθητή. Οι μέθοδοι διδασκαλίας του Ισοκράτη παρουσιάζονται επαρκώς μέσα από το άρθρο του Johnson στο περιοδικό “The American Journal of Philology” ενώ μέσα από το συλλογικό έργο από πρακτικά συνεδρίου στην Κρήτη «Η Ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη» κατανοούμε τις αρχές της φιλοσοφίας που είχε υιοθετήσει ο Αττικός Ρήτορας στην άσκηση της ρητορικής παιδείας του. Φυσικά σημαντικά στοιχεία για το ύφος του Ισοκράτη άντλησα από το βιβλίο του καθηγητή Βασίλειου Κωνσταντινόπουλου. Αξίζει να σημειωθεί το σχόλιο του Γερμανού καθηγητή Herwing Gorgemanns για το ύφος του Ισοκράτη: «Μεγάλες ωραία δομημένες και ισορροπημένες περίοδοι, οι οποίες διακρίνονται για τη ρυθμικότητα και την κυκλικότητα τους», θέλει να καταλήξει στο γεγονός ότι η καθαρότητα των συντάξεων, ο ρυθμός και η αποφυγή της χασμωδίας συντελούν μια άρτια δομή της τέχνης του λόγου του Ισοκράτη, αρετές που τον καθόρισαν ως κλασσικό συγγραφέα. Συν τοις άλλοις, ο Usher Stephen στο βιβλίο του *Greek Oratory Oxford*, επισημαίνει την ουσιώδη ανάγκη επικοινωνίας του Ισοκράτη με το κοινό του, γι’ αυτό άλλωστε εξαιτίας της ιδιόρρυθμης φωνής του προσπάθησε να αναπληρώσει το κενό με την προσέγγιση του κοινού του μέσω υφολογικών σχημάτων.

Σχετικά με την πολιτική παιδεία, ο μελετητής G. Mathieu σημείωσε τη βαθιά εσωτερική συνοχή που διαπνέει το σύνολο του συστήματος του Ισοκράτη, παρ' όλες τις αντιφάσεις που γεννούν οι ιστορικές περιστάσεις και ο ζήλος του να τις εκμεταλλεύεται. Ο Ισοκράτης ήθελε, ζώντας ο ίδιος κάπως στο περιθώριο, να μορφώσει άνδρες οι οποίοι θα ήταν ικανοί να θέσουν νέους στόχους στις παρασυρόμενες μάζες και στην άγονο πολιτική των ελληνικών πόλεων, στόχους τους οποίους επεδίωκε ο ίδιος και υπέρ των οποίων ήθελε να ενθουσιάσει και τους άλλους. Ο Ισοκράτης επιδιώκει διαρκώς να λύσει καίρια ζητήματα, να εκπονήσει μια αποτελεσματική πολιτική και να κάνει την κοινή γνώμη να δει τα πραγματικά της συμφέροντα όπως υποστηρίζει ο Chatelet². Επίσης, στην κριτική που ασκεί ο Ισοκράτης στους Σοφιστές, στάθηκε σπουδαίο το έργο της κλασσικής φιλολόγου και ελληνίστριας Romilly Jacqueline, όπου θεωρεί ότι οι σοφιστές δεν ήταν σοφοί, λέξη που προσδιορίζει μια κατάσταση αλλά ούτε και φιλόσοφοι, λέξη που υποβάλλει την διαρκή επιδίωξη της αλήθειας περισσότερο παρά την αισιόδοξη εμπιστοσύνη στην προσωπική ευθυκρισία. Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην συμπεριλάβω στη εργασία το αξιοσημείωτο λεξικό Ρητορείας "A Companion to Greek Rhetoric" αλλά και τον συγγραφέα Too Yun Lee με το βιβλίο "The Rhetoric of Identity in Isocrates", όπου σημειώνει ότι ο Ισοκράτης αφιέρωσε τη ζωή του στη συγγραφή λόγων που συστηματοποιούν τη μέθοδο που εφαρμόζαν οι ρήτορες : τη μέθοδο της ρητορικής και πολεμική ιστορίας.

2. Ισοκράτης

2.1. Η ζωή του Ισοκράτη :

Το έτος 387π.Χ. που σήμανε το οριστικό τέλος του Κορινθιακού πολέμου, αποτελεί σταθμό ορόσημο στην ιστορία των ελληνικών πόλεων και ιδεών. Μεταξύ διαφόρων ελληνικών κρατών και των Περσών συνομολογείται η Ανταλκίδειος ειρήνη, που γεννά ελπίδες για την εφεξής διατήρηση ειρηνικών σχέσεων, παρόλα αυτά δεν ήταν καθόλου βέβαιο πως θα ήταν οριστική και ικανή να ανασύρει την Ελλάδα από την δύσκολη κατάσταση, όπου είχε περιπέσει³. Είμαστε στην εποχή όπου ο πολιτικός χώρος αναδιοργανωνόταν, οι ιδέες αναθεωρούνταν. Η ειρήνη, που μόλις είχε συνομολογηθεί, έβρισκε την Ελλάδα σε κατάσταση ολότελα διαφορετική από εκείνη στην οποία ήταν το 431π.Χ., όταν ο Σπαρτιάτης Μελήσιππος εγκατέλειπε απογοητευμένος την Αθήνα. Ο λαός, αποπροσανατολισμένος από τους συνεχείς μανιώδεις πολέμους, που κράτησαν πάνω από σαράντα χρόνια, ήταν έτοιμος να ακούσει μία νέα πολιτική φωνή και να δεχτεί νέες πολιτικές προτάσεις. Τα αγαθά που έπρεπε αυτή να επαγγελθεί, προκειμένου να ικανοποιηθούν όλες οι συνειδητές και ασυνείδητες επιθυμίες του αθηναϊκού λαού, ήταν η εδραίωση ασφαλούς ειρήνης μεταξύ των πόλεων της Ελλάδας, η ανόρθωση του ελληνικού αναστήματος ενάντια στους βαρβάρους και η αποκατάσταση της ευημερίας. Αυτοί ακριβώς ήταν και οι

² Chatelet (2001) 174

³ Όπως θα δούμε στην συνέχεια της εργασίας, στο κεφάλαιο «Ανταλκίδειος Ειρήνη»

βασικοί άξονες, γύρω από τους οποίους έμελλε να κινηθεί το σκεπτικό και το έργο του Ισοκράτη⁴. Ο Ισοκράτης αναφέρεται συχνά στον εαυτό του, περισσότερο μάλιστα στον χαρακτήρα του και στις ιδέες του και λιγότερο στα γεγονότα της ζωής του, που άλλωστε δεν είναι πολλά. Όσα ξέρουμε για την ζωή του προέρχονται από το Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, στο έργο του *Περί Ισοκράτους*, και από τον Ψευδο-Πλούταρχο. Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 και πέθανε το 338π.Χ. . Υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Αθηναίους ρητοροδιδασκάλους. Η ζωή του απλώθηκε από την εποχή στην οποία η Αθήνα βρισκόταν στην ακμή της δύναμης της και στο αποκορύφωμα της αναμέτρησης της με τη Σπάρτη έως την εποχή που ο Φίλιππος με τη νίκη του στη Χαιρώνεια δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια ολωσδιόλου καινούρια εξέλιξη. Ο ίδιος κατάγεται από την Ερχία, έναν αττικό δήμο στα ανατολικά της Αθήνας, όπου ο πατέρας του Θεόδωρος είχε ένα εργαστήριο κατασκευής αυλών. Έτσι η γέννηση του από εύπορη οικογένεια του εξασφάλισε μια φροντισμένη μόρφωση, δίνοντας του την ευκαιρία να μαθητεύσει κοντά σε γνωστούς σοφιστές της εποχής όπως τον Τισία, τον Πρόδικο, το Γοργία, το Θηραμένη, τον Πρωταγόρα. Όλοι αυτοί οι σοφιστές τον βοήθησαν να καλλιεργήσει και να διαμορφώσει το προσωπικό του ύφος. Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα μαθήματα του Γοργία τα παρακολούθησε όταν πήγε στη Θεσσαλία, την περίοδο του Δεκελειακού πολέμου (413 – 404 π.Χ). Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, εργάστηκε ως λογογράφος και απέκτησε φήμη. Το 393 π.Χ. εγκατέλειψε το επάγγελμα αυτό και ίδρυσε στην Αθήνα σχολή ρητορική τέχνης, η οποία απέκτησε μεγάλη φήμη και επηρέασε στην εξέλιξη της πεζογραφίας⁵. Ο ίδιος στον *Παναθηναϊκό* (§10) μας πληροφορεί ότι δεν διέθετε την ανάλογη φωνή και την απαιτούμενη αυτοπεποίθηση, ώστε να απευθύνεται σε μεγάλα ακροατήρια και, κατά συνέπεια, δεν διαδραμάτισε άμεσο ρόλο στην πολιτική σκηνή της Αθήνας. Ωστόσο, η Τοο και στη συνέχεια η Haskins έχουν υποστηρίξει ότι η προτίμηση του Ισοκράτη στον γραπτό λόγο και η αποχή του από την ενεργή πολιτική ζωή της πόλης, δεν πηγάζουν από φυσική αδυναμία, αλλά από έναν προσεκτικό χειρισμό της δημόσιας εικόνας του και συμπεραίνουν ότι αυτή η αποχή είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργήσει για τον εαυτό του την εικόνα του πολιτικά απράγμονος⁶. Λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι ο ίδιος ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι ήταν πολιτικά απράγμων για να είναι επιεικής ανάμεσα στους συμπολίτες του (*Περί Αντιδόσεως* §4), ότι ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς επισημαίνει ότι ο Ισοκράτης επιθυμούσε δόξα και σοφία και την αξίωση του Ισοκράτη να είναι διδάσκαλος και σύμβουλος (*Περί Αντιδόσεως* §95), μπορούμε να συμπεράνουμε ότι Ισοκράτης δεν επιθυμούσε να μείνει αφανής. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη την επιρροή της πλατωνικής *Απολογίας* στον *Περί Αντιδόσεως* και τη σχέση του με τον Σωκράτη μπορούμε να υποθέσουμε ότι η άρνηση

⁴ Mathieu (1995) 13-21

⁵ Ο Αριστοτέλης λόγου χάριν απέσπασε από τον Ισοκράτη την συνήθεια να εισάγει ένθετα εγκώμια στους ρητορικούς λόγους. Μάλιστα με επαινετικό τόνο τον αναφέρει ως παράδειγμα μίμησης (πρβ. *Ρητορικήν* 1418a 33-34), υποστηρίζει ότι τους επιδεικτικούς λόγους πρέπει οι ρήτορες, όπως ακριβώς πράττει ο Ισοκράτης, να τους διανθίζουν με εγκωμιαστικά επεισόδια. Μερικά παραδείγματα ένθετων εγκωμίων προσώπων στους Ισοκρατικούς λόγους αποτελούν : το εγκώμιο του Αγαμέμνονα στον *Παναθηναϊκό* (§§ 74-87), του Τιμόθεου στον *Περί Αντιδόσεως* (§§101 -139).

⁶ Τοο (1995)74-122 , Haskins (2004) 84-103

του να μιλήσει δημόσια στην Εκκλησία του Δήμου και να συμβουλευτεί ανακαλεί την αντίστοιχη άρνηση του Σωκράτη⁷.

2.2. Το έργο του Ισοκράτη στην Ρητορεία

Η επιλογή της ρητορικής ως πεδίο δράσης του Ισοκράτη καθίστατο ο νέος στόχος του. Είναι πολύ πιθανόν, ότι την ρητορική ώθηση την δέχθηκε απευθείας από τον Γοργία, ο «*Ολυμπικός*» λόγος του φαίνεται ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ζωή του Ισοκράτη⁸. Εφόσον ο Ισοκράτης δεν ήθελε μεν να είναι ρήτορας αφετέρου δεν επιθυμούσε να είναι πολιτικός, εφόσον ήθελε να σταθεί ως παιδαγωγός της νεολαίας και διδάσκαλος της ρητορικής υφιστάμενος επιτυχώς τον ανταγωνισμό της σωκρατικής φιλοσοφίας και των ρητόρων της παλαιάς σχολής, τότε η μόνη λύση που του απέμεινε ήταν η **νέα ιδέα**. Τα μειονεκτήματα της φύσης του, τόσο τα σωματικά όσο και εκείνα του πνεύματος του και του χαρακτήρα του αλλά και οι αδυναμίες της ρητορικής, μεταβάλλονται στο πρόγραμμα του σε αρετές⁹.

Αφιέρωσε τη ζωή του στη συγγραφή λόγων που συστηματοποιούν τη μέθοδο που εφαρμόζαν οι ρήτορες: τη μέθοδο της ρητορικής και πολεμικής ιστορίας¹⁰. Όμως, πάντοτε με άξονα τις μεγαλειώδεις αρχές της ελληνικής ενότητας και του αγώνα εναντίον των βαρβάρων¹¹. Οι λόγοι που μας διασώζονται παρέχουν χρήσιμο σχολιασμό για τα πολιτικά δρώμενα του 4^{ου} αι. π.Χ.. Υπήρξε ο σημαντικότερος πολιτικός συντάκτης της εποχής του, είναι ένας γνήσιος ηθικολόγος. Αν τον προσεγγίσει κανείς υπό το πρίσμα της αναζήτησης της δύναμης των βαθύτερων ψυχολογικών κινήτρων, τότε θα ανακαλύψει τη σαφή ανωτερότητα του ιστορικού, αν αναζητήσει, όμως, στον Ισοκράτη το ενεργό μέλος τόσο της αθηναϊκής πόλης όσο και της πανελλήνιας κοινότητας που επιχειρεί να διδάξει το εκάστοτε κοινό του, τότε ο ρήτορας αναδεικνύεται σε κατ' εξοχήν παιδαγωγό και σύμβουλο.

2.3 Τα τρία είδη ρητορικής στον Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης ασχολήθηκε με όλα τα είδη της ρητορείας: το δικανικό, το επιδεικτικό και το συμβουλευτικό. Το λογοτεχνικό είδος των κυριότερων πραγματειών του Ισοκράτη δεν είναι επιδεικτικό αλλά συμβουλευτικό, ή, στην περίπτωση του *Περί Αντιδόσεως*, δικανικό. Οι λόγοι αυτοί, αν και έχουν σημαντικό πολιτικό περιεχόμενο και είναι μέσο έκφρασης των φιλοσοφικών, πολιτικών και κοινωνικών απόψεων του συγγραφέα, αποτελούν παράλληλα «επίδειξη» της λογοτεχνικής και ρητορικής ικανότητας του, καθώς και πρότυπα μίμησης για τους μαθητές του¹². Ο τύπος της έκθεσης που επέλεξε λοιπόν, ήταν, η συγγραφή επιμελημένα προσεγμένων

⁷ Τοο (1995) 151-152

⁸ Ο Ολυμπιακός λόγος του Γοργία, στην Ολυμπία το 408π.χ είχε θέμα τον τερματισμό του εμφυλίου και την ανάγκη συνένωσης των Πανελλήνων, Nesselrath (2014) 221

⁹ Jaeger (1974) 135

¹⁰ Chatelet (2001) 214

¹¹ Mathieu (1995) 53

¹² Ξάνθου (2001) 15-17

πραγματειών, επιδεικτικών κατά το ύφος, αν και μερικές φορές διαμορφωμένων σύμφωνα με τις κατηγορίες των συμβουλευτικών ή δικανικών λόγων, ή των επιστολών, τις οποίες μελετούσαν οι μαθητές του ως υποδείγματα σύνθεσης και οι οποίες δημοσιεύονταν ως φυλλάδια για ανάγνωση από το κοινό¹³. Ως ωραιότερους λόγους θεωρεί εκείνους που επεξεργάζονται σημαντικά θέματα, που επιδεικνύουν περισσότερο τους ρήτορες και ωφελούν τους ακροατές τους.

Ας δούμε αναλυτικότερα λοιπόν τα τρία είδη της ρητορείας που ασχολήθηκε ο Ισοκράτης :

Συμβουλευτική Ρητορεία

Ο συμβουλευτικός λόγος έχει να κάνει με το μέλλον και ο σκοπός του είναι να δείξει τι είναι ωφέλιμο και τι είναι βλαβερό. Το έργο του συμβουλευτικού λόγου σύγκειται από δύο μέρη : από την προτροπή και από την αποτροπή¹⁴. Οι συμβουλευτικοί λόγοι εκφωνούνται στην εκκλησία του δήμου ή σε άλλες, όχι απαραίτητα πολιτικές συγκεντρώσεις. Συνήθως οι λόγοι αυτοί κυκλοφορούσαν σε γραπτή έντυπη μορφή, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, καθώς συχνά οι πολιτικοί ρήτορες δημοσίευαν τις σημαντικότερες δημηγορίες τους θέλοντας οι συγκεκριμένες προτάσεις και η ρητορική τους δεινότητα να γίνουν όσο το δυνατόν περισσότερο γνωστές. Οι συμβουλευτικοί λόγοι του Ισοκράτη είναι οι εξής : *Πλαταιϊκός* (έκκληση για παροχή βοήθειας) (373-71 π.Χ.), *Αρχίδαμος* (366 π.Χ.), *Αεροπαγνιτικός* (357-5 π.Χ.) (υπέρ του δημοκρατικού ιδεώδους) , *Περί της Ειρήνης* (355 π.Χ.), *Φίλιππος* (346 π.Χ.), . *Παναθηναϊκός* (339π.Χ), ο οποίος εγκωμιάζει την Αθήνα και τον πολιτισμό της .

Δικανική Ρητορεία

Οι δικανικοί λόγοι εκφωνούνταν από τους διάδικους στα δικαστήρια. Το έργο του δικανικού λόγου αναφέρεται στην κατηγορία ή στη απολογία. Ως γνωστόν , μετά την απώλεια της οικογενειακής του περιουσίας στον Πελοποννησιακό πόλεμο έγινε λογογράφος, συγγραφέας λόγων για άλλους, προκειμένου να εκφωνηθούν στα δικαστήρια¹⁵. Από αυτούς διασώζονται έξι : *Προς Καλλίμαχον* (412 π.Χ.), *Προς Ευθύνουν* (403 π.Χ.) , *Κατά Λοχίτου* (403 π.Χ.), , *Περί του ζεύγους*, (397 π.Χ.), *Αιγινήτικος* (394 π.Χ.), *Τραπεζιτικός* (393π.Χ). Σε κάποια από αυτά ο συγγραφέας ανακοινώνει την (προφητική) διδασκαλία του, την ιδέα της πανελλήνιας σύμπραξης κατά του κοινού εχθρού. Η ειλικρίνεια της απέχθειας του για την λογογραφία είναι αδιαμφισβήτητη, εξηγεί επαρκώς την παραίτηση του Ισοκράτη στην αρχή της σταδιοδρομίας του από την δραστηριότητα αυτή, καθώς υπήρξε λογογράφος μόνο για βιοποριστικούς λόγους όπως έχει προαναφερθεί. Οι λογογράφοι κατά τον Ισοκράτη είναι υποδεέστεροι από ηθικής άποψης και από τους φιλοσόφους. Επομένως δεν έχει κατά νου μόνο τους συγγραφείς δικανικών λόγων αλλά και κάθε φύσης ρήτορα,

¹³ Kennedy (2014) 73

¹⁴ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (2000) 101

¹⁵ Kennedy (2014) 72

όλους όσους δύναται να υπαγάγει από τον κοινό χαρακτηρισμό του διδασκάλου της πολιτικής ευγλωττίας.

Επιδεικτική Ρητορεία

Με σημείο αναφοράς τον έπαινο ή τον ψόγο, ήταν το είδος της ρητορικής που ακουγόταν σε δημόσιους εορτασμούς(γιορτές, υποδοχές, επιμνημόσυνες τελετές κλπ.) και εκείνο που είχε μεγαλύτερη σχέση, ως προς το ύφος, το περιεχόμενο και τη λειτουργία, με την ποίηση αφού δεν απευθυνόταν σε δικαστές, αλλά σε θεατές. Ο πανελληνισμός ήταν παραδοσιακό θέμα της επιδεικτικής ρητορικής που εκφωνούνταν σε γιορτές, όπως στους Ολυμπιακούς Αγώνες και ήδη απαντά στο τέλος της *Ελένης* του Ισοκράτη(370π.Χ) (εγκώμιο της ομορφιάς και επίκριση εριστικών) αλλά και στον *Πανηγυρικό*(380π.Χ) (εξυμνεί το μεγαλείο της Αθήνας και καλεί τους Έλληνες να ομονοήσουν, πολεμώντας τους βαρβάρους), όπως και στους *Ολυμπιακούς λόγους* του Γοργία (392) και του Λυσία (388)¹⁶. Τέλος, ο *Βούσιρις* (390-85π.Χ), όπου μαζί με της Ελένης εγκώμιο παραθέτει δικά του υποδείγματα ρητορικών ασκήσεων.

2.3 Το ύφος του Ισοκράτη – ο «πατέρας» του περιοδικού ύφους

Ο Ισοκράτης παρά την μεγάλη δεξιότητα του στο ύφος και στην γλώσσα, δεν ήταν «γεννημένος» ρήτορας ως γνωστόν. Το επάγγελμα όμως του ρήτορα ήταν τότε, από την φύση της αθηναϊκής δημοκρατίας, το κατεξοχήν είδος της πολιτικής δραστηριότητας. Είναι ένας πολιτικός συντάκτης από την άποψη του περιεχομένου, ενώ από την άποψη της μορφής είναι ένας στιλίστας¹⁷. Η διάκριση του ως στιλίστα στηρίζεται στο ότι υπήρξε ο πρώτος Έλληνας που προσέδωσε πραγματικό καλλιτεχνικό φινίρισμα στο λογοτεχνικό ρητορικό λόγο.

Όπως παραδέχεται ο ίδιος¹⁸, η σωματική του κατάσταση δεν ήταν ισχυρή, η φωνή του δεν ήταν επαρκής με αποτέλεσμα να αισθάνεται δειλία ενώπιον του πλήθους.

Μάλιστα θεωρεί τον εαυτό του τον πιο στερημένο σε αυτό το θέμα από όλους τους συμπολίτες του. Η μάζα του προξενούσε φόβο. Αισθάνεται ότι η ανώτερη του γνώση και η φυσική του διάκριση από το πλήθος τον προορίζουν ώστε να αποτελέσει τον διδάσκαλο ενός μικρού κύκλου προς μία νέα μορφή πολιτικής δράσης. Το **λεξιλόγιο** μαζί με την **γραμματική**, η **σύνταξη** και το **περιεχόμενο** αποτελούν τρία σημαντικά στοιχεία του ύφους και δημιουργούν όχι μόνο τα γενικά χαρακτηριστικά κάθε ύφους αλλά και τα ατομικά χαρακτηριστικά των συγγραφέων¹⁹. Ας επικεντρωθούμε λοιπόν στα υφολογικά στοιχεία του συγγραφέα της μελέτης μας, δηλαδή του Ισοκράτη. Σημαντικοί παράγοντες που συντελούν στην διαμόρφωση του ύφους του εκάστοτε συγγραφέα, είναι η **προσωπικότητα** και η **ατομικότητα** του συγγραφέα, το πνευματικό επίπεδο του με το οποίο αποτυπώνει την στάση του απέναντι στα μεγάλα

¹⁶ Worthington (2010) 247-248

¹⁷ Jebb (2008) 97

¹⁸ Πρβ. *Παναθηναϊκός* §10

¹⁹ Κωνσταντινόπουλος (2010) 38, Kennedy (2014) 80

προβλήματα με τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται. Ένα σημαντικό γνώρισμα του Ισοκράτη ήταν η αισιοδοξία²⁰. Να μην εννοηθεί ότι για τον Ισοκράτη όλα έβαιναν καλώς. Κανείς άλλος δεν έκρινε με μεγαλύτερη αυστηρότητα την κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει η Ελλάδα εκείνη την εποχή. Η αισιοδοξία του βασιζόταν στη βαθιά ριζωμένη πεποίθηση πως ο ίδιος είχε ανακαλύψει το φάρμακο για την ανάρρωση από τις συμφορές.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του μεγάλου κλασικού φιλόλογου Wilamowitz-Moellendorff η γλώσσα, είναι το ζωντανό σώμα της σκέψης, επομένως, επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση του ύφους. Ένας ακόμη παράγοντας είναι το ακροατήριο. Η επίδραση του στο περιεχόμενο και επομένως στο ύφος περιορίζεται στα ρητορικά κείμενα, όπου ο ρήτορας λάμβανε υπ' όψιν τις επιθυμίες του ακροατηρίου και προσάρμοζε σε αυτές τον λόγο του²¹. Βέβαια, ο Ισοκράτης κρατά μια επικριτική στάση απέναντι στους ρήτορες.

Όσον αφορά το λεξιλόγιο του Ισοκράτη, αυτό είναι πολύ πιο κοντά στην καθημερινή γλώσσα από ότι αυτό που χρησιμοποιούσε ο Πλάτωνας ή ο Αριστοτέλης²². Αποτελεί συμβιβασμό ανάμεσα στο «περίτεχνο» λεκτικό του Θουκυδίδη και στο «απλό» του Λυσία. Βέβαια, είναι πιο κοντά στο λεκτικό του Λυσία παρά στο λεκτικό του Θουκυδίδη²³. Ο Ισοκράτης εφαρμόζει τη βασική αρχή της ρητορικής αύξησης §4 «δεῖ τοὺς μὲν εὐλογεῖν τινὰς βουλομένους πλείω τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν αὐτοῖς προσόντ' ἀποφαίνειν, τοὺς δὲ κατηγοροῦντας τάναντία τούτων ποιεῖν». Ο Ισοκράτης εφαρμόζει την *σύγκριση προς ενδόξους*, ως μια τεχνική της ρητορικής αύξησεως, μάλιστα, ο Αριστοτέλης ενισχύει αυτή τη ρητορική πρακτική: «κι αν δεν έχεις αρκετό υλικό για τον τιμώμενο, σύγκρινε τον με άλλους, όπως έκανε και ο Ισοκράτης, που δεν συνήθιζε να μιλάει στα δικαστήρια. Μόνο που πρέπει να τον συγκρίνεις με φημισμένους. Γιατί προσδίδει μέγεθος και είναι ωραίο να ξεπερνά κανείς εξαιρετικούς άνδρες»²⁴. Η επιθυμία σύγκρισης προβάλλει και στα δύο εγκώμια (Ελένη και Βούσυρις) με μυθολογικό περιεχόμενο, τα οποία προετοιμάζουν το έδαφος για το εγκώμιο στον Κύπριο βασιλιά Ευαγόρα. Τα επίθετα πάλι -που χρησιμοποιεί συχνά ο Ισοκράτης -*μισόδημος*, *μισάνθρωπος* και *υπερήφανος* αξιολογούνται ως αντιδημοκρατικοί προσδιορισμοί²⁵. Οι περίοδοι του Ισοκράτη δείχνουν μια περίπλοκη χρήση των δευτερευόντων ρητρών και των φράσεων συμμετοχής για να τονιστούν οι κύριες σκέψεις. Η πολυπλοκότητα της φράσης αντιπροσωπεύει την πολυπλοκότητα της σκέψης όπου όλα σε μια δευτερεύουσα θέση συνδυάζονται για να κάνουν τη βασική σκέψη πιο ζωντανή, πιο κατανοητή και πιο

²⁰ Πρβ. *Προς Φίλιππον* §5, όπου ο Ισοκράτης παραθέτει ένα – ένα τα πλεονεκτήματα του Φιλίππου μπροστά στον Πέρση βασιλιά. Γενικότερα τον Ισοκράτη τον αποπνέει το αίσθημα της φιλοδοξίας στο εύρος όλων των έργων του, καθώς η κεντρική του ιδέα (Πανελληνισμός) είναι ότι παρά το πλήθος των αντιξοοτήτων οι Έλληνες μπορούν να τα καταφέρουν και να ενωθούν ώστε να νικήσουν τον Πέρση βασιλιά.

²¹ Κωνσταντινόπουλος (2010) 43

²² Αλεξίου (2016) 30

²³ Jebb (2008) 101

²⁴ Πρβ. *Ρητορική Αριστοτέλη* (1368a §§19-22)

²⁵ Πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §131

αποδεκτή²⁶. Είναι αυτό ακριβώς που ονομάζει ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική του* «λέξιν κατεστραμμένην»²⁷.

Ο Ισοκράτης θεωρείται ο «πατέρας του περιοδικού ύφους»²⁸ το οποίο επικράτησε κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και γνώρισε καθολική ισχύ, σύμφωνα με τον μελετητή Gorgemanns²⁹, οι μεγάλες, ωραία δομημένες και ισορροπημένες περίοδοι, οι οποίες διακρίνονται για τη ρυθμικότητα και την κυκλικότητα τους, η καθαρότητα των συντάξεων, ο ρυθμός και η αποφυγή της χασμωδίας είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά της τέχνης του λόγου του και επισημάνθηκαν με επιτυχία ήδη κατά την αρχαιότητα (πρβ. Διον. Αλικ. *Ισοκρ.* 2). Πρόκειται για εκείνες τις αρετές που καθόρισαν τον Ισοκράτη ως έναν κλασσικό συγγραφέα και λόγω των οποίων ο ρήτορας αποτέλεσε για τον Αριστοτέλη και τους Περιπατητικούς λογοτεχνικό πρότυπο³⁰. Στους λόγους του απαντούν τα *Γοργεία σχήματα*, όπως *ισόκωλλα*, *αντιθέσεις* και *παρόμοια* (π.χ. *Ευαγόρας* §§44-46). Στις *διηγήσεις* ο Ισοκράτης αποφεύγει τις λεπτομερείς περιγραφές και, θίγει μόνο τα βασικά σημεία, διευκολύνεται στη μετάβαση σε ένα άλλο θέμα (*παράλειψις* ή *praeteritio*). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο *Πανηγυρικός* §97, όπου ο Ισοκράτης αποφεύγει να περιγράψει αναλυτικά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Ο Ισοκράτης ήταν αυτός που πραγματοποίησε, μολονότι δεν την συνέβαλε πρώτος, την ιδέα του ρυθμού στην πεζογραφία. Ο ρητορικός λόγος κατά τον Ισοκράτη, δεν μπορεί να δώσει καλλιτεχνική ευχαρίστηση, αν δεν είναι, στον βαθμό που πρέπει, ρυθμικός³¹.

Η πρωτοτυπία λοιπόν του Ισοκράτειου ύφους συνίσταται σε μια προσέγγιση πεζού και ποιητικού λόγου, έτσι ώστε ο επιδεικτικός λόγος να υπερβαίνει το επίπεδο ύφους του δικανικού, σε αντιστοιχία με το μοντέλο της αριστοτελικής μεσότητας και χωρίς υπερβολές: ο Ισοκράτης δεν οικειοποιήθηκε το ποιητικό λεξιλόγιο και χρησιμοποίησε τις καθημερινές, δόκιμες λέξεις. Υιοθέτησε όμως τα μοτίβα, το ύφος και τον διδακτικό τόνο της ποίησης, για να την προσεγγίσει, να τη συναγωνισθεί και να την ξεπεράσει³². Κατά τον Διονύσιο, ο Ισοκράτης ήταν ο επιφανέστερος όσων ήκμασαν εκείνη την εποχή, έχοντας εκπαιδεύσει τους καλύτερους νέους στην Αθήνα και την υπόλοιπη Ελλάδα. Μάλιστα, το μεγαλοπρεπές ύφος του παρομοιάζεται με την τέχνη του Πολυκλείτου και του Φειδία και αποδίδεται πιθανώς σε έναν μεγαλόφρονα εκ φύσεως χαρακτήρα ή σε μια αντίστοιχη προαίρεση για το *σεμνό* και *θαυμαστό*. Σύμφωνα με τον Usher³³, ο Ισοκράτης «κρατά» τις πιο περίπλοκες περιόδους για τις μεγάλες ιδέες του. Για παράδειγμα, όταν επαινεί τη σημαντική συμβολή της Αθήνας

²⁶ Worthington (2010) 65

²⁷ Πρβ. *Ρητορική* Αριστοτέλη 1409a-1409b

²⁸ Οι νεότεροι κριτικοί, διατηρώντας βέβαια την βασική διαίρεση του Αριστοτέλη σε συνεχές (*είρομένη λέξις*) και σε περιοδικό ύφος (*κατεστραμμένη λέξις*), την εμπλούτισαν με το αντιθετικό ύφος, αφού η διαφορά του στην δομή του λόγου και στο λεξιλόγιο το διαφοροποιεί σαφώς από τα δύο προηγούμενα. Πρβ. Κωνσταντινόπουλος-Πανομήτρος (2010) 46.

²⁹ Αλεξίου (2016) 255

³⁰ Όπου παραπάνω

³¹ Jebb (2008) 103 και Worthington (2010) 66

³² Αλεξίου (2016) 253

³³ Usher (1973) 39

στον ελληνικό κόσμο, η ιδέα ότι σε όλο το Ισοκράτειο έργο μεταβάλλεται μεταξύ των όρων φιλοσοφία και λογότυπα, ο Ισοκράτης φέρνει αυτούς τους όρους στον *Πανηγυρικό* σε μία από τις πιο γνωστές περιόδους του, τονίζοντας τη σημασία της Αθήνας στην κύρια ρήτρα η οποία είναι στο χωρίο (§§4.47-50).

Η ανάγκη επικοινωνίας του Ισοκράτη με το κοινό του είναι μια ακόμη βασική προϋπόθεση κατανόησης της συγγραφικής του δραστηριότητας, όπως έδειξε πολύ επιτυχημένα η S. Usener (1994). Συγκεκριμένα, -όπως θα δούμε παρακάτω- στον *Φίλιππο* §§25-27 ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τα μειονεκτήματα του γραπτού ή προορισμένου για δημόσια ανάγνωση λόγου, όχι ως προς το περιεχόμενο, αλλά ως προς την αγωνιστική του αδυναμία, την πειστική δηλαδή μετάδοση των θέσεων του και την πρόσληψη τους από τον αποδέκτη· απουσιάζει η δόξα του λέγοντος, η επίδραση που ασκεί η προσωπικότητα του ρήτορα, και η αμεσότητα του προφορικού λόγου, συνεπώς και η άμεση επικοινωνία με το κοινό. «καίτοι μ' οὐ λέληθεν ὅσον διαφέρουσι τῶν λόγων εἰς τὸ πείθειν οἱ λεγόμενοι τῶν ἀναγιγνωσκομένων, οὐδ' ὅτι πάντες ὑπειλήφασιν τοὺς μὲν περὶ σπουδαίων πραγμάτων καὶ κατεπειγόντων ῥητορεύεσθαι, τοὺς δὲ πρὸς ἐπίδειξιν καὶ πρὸς ἐργολαβίαν γεγράφθαι καὶ ταῦτ' οὐκ ἀλόγως ἐγνώκασιν: ἐπειδὴν γὰρ ὁ λόγος ἀποστερηθῆ τῆς τε δόξης τῆς τοῦ λέγοντος καὶ τῆς φωνῆς καὶ τῶν μεταβολῶν τῶν ἐν ταῖς ῥητορείαις γινομένων, ἔτι δὲ τῶν καιρῶν καὶ τῆς σπουδῆς τῆς περὶ τὴν πρᾶξιν, καὶ μηδὲν ἢ τὸ συναγωνιζόμενον καὶ συμπεῖθον, ἀλλὰ τῶν μὲν προειρημένων ἀπάντων ἔρημος γένηται καὶ γυμνός, ἀναγιγνώσκη δέ τις αὐτὸν ἀπιθάνως καὶ μηδὲν ἦθος ἐνσημαινόμενος ἀλλ' ὥσπερ ἀπαριθμῶν εἰκότως, οἴμαι, φαῦλος εἶναι δοκεῖ τοῖς ἀκούουσιν». Αυτή τη θέση επιβεβαιώνει και ο Αριστοτέλης, όταν διατείνεται ότι το γραπτό ύφος έχει τη μεγαλύτερη ακρίβεια, ενώ το αγωνιστικό υποστηρίζει την προφορική απαγγελία (πρβ. *Ρητορική* 1413b §§8-9). Σε αντιστάθμισμα των παραπάνω δυσχερειών ο Ισοκράτης επιστρατεύει μια σειρά τεχνικών του γραπτού λόγου για διαύλους επικοινωνίας με τους μαθητές, τους αναγνώστες και τους ακροατές του· τέτοιες είναι οι άμεσες ή έμμεσες προσφωνήσεις, οι ρητορικές ερωτήσεις, οι υποθετικές ενστάσεις, οι εγκιβωτισμένες διαλογικές σκηνές και η δημόσια συζήτηση των λόγων του.

3. Πρόγραμμα ρητορικής εκπαίδευσης του Ισοκράτη

3.1 Σχολή του Ισοκράτη

Μια βασική ιδιότητα του ήταν ότι υπήρξε ένας μεγάλος παιδαγωγός. Δίδαξε παράλληλα στους μαθητές του ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ρητορικής και πολιτικής παιδείας, το οποίο απέβλεπε στην κατάκτηση του ωραίου ρητορικού λόγου

και της υγιούς σκέψης³⁴. Ο ίδιος πίστευε ότι η παιδεία διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο για τη δημιουργία μιας ενάρετης κοινωνίας. Μεταξύ του 393-392 π.Χ.. ίδρυσε μια σχολή με σκοπό τη διδασκαλία της ρητορικής. Ό,τι ήταν για την μάζα των ανθρώπων δυσάρεστο, δηλαδή η δημιουργία μιας νέας πνευματικής αριστοκρατίας στην θέση της παλιάς κληρονομικής αριστοκρατίας, η οποία τώρα έχει χάσει οριστικά την σημασία της, ήταν για τον Ισοκράτη ο ενσυνείδητος εκπαιδευτικός στόχος του. Η υπεράσπιση του κορυφώνεται στην ιδέα, ότι σε μια κοινωνία, κυριαρχούμενη από δημαγωγούς και συκοφάντες, είναι αδύνατη η αληθινή εκπαίδευση³⁵. Η σχολή αυτή εξελίχθηκε σε ένα από τα κυριότερα ακαδημαϊκά ιδρύματα της Αθήνας, καθώς σηματοδεύτηκε από λόγους- προγράμματα (*Κατά των Σοφιστών, Ελένη, Βούσυρις*) στους οποίους ο Ισοκράτης επικρίνει τους αντιπάλους του-δασκάλους της φιλοσοφίας και δασκάλους της ρητορικής συλλήβδην- καταδεικνύει ότι γνωρίζει τον τρόπο να νικά τους σοφιστές στο δικό τους πεδίο-στο πεδίο του παραδόξου-και ορίζει τις προσωπικές του μεθόδους³⁶. Το εκπαιδευτικό σύστημα της ρητορικής τέχνης που εφάρμοσε άσκησε βαθιά επίδραση τόσο στο γραπτό (γραμματειακό είδος της ρητορικής) όσο και στον προφορικό λόγο της εποχής του (υφολογικές νόρμες της τέχνης του λόγου). Ο Κικέρων παρατηρεί ότι από τη σχολή του Ισοκράτη, σαν από τον Δούρειο Ίππο, εξήλθαν εξέχουσες προσωπικότητες. Τον αποκαλεί *pater eloquentiae* (*De or.* 2,10)³⁷. Ανάμεσα στους μαθητές του συγκαταλέγονται οι ιστορικοί Έφορος και Θεόπομπος, ο αθτιδογράφος Ανδροτίων και οι ρήτορες Υπερείδης και Ισαίος³⁸. Αρχικά, το ενδιαφέρον του διευθυντή της σχολής στρέφεται προς έναν μαθητή του, τον Τιμόθεο, έπειτα θα προσεγγίσει τον Ιάσωνα, έναν τύρανο των Φερρών, στην συνέχεια τον Διονύσιο των Συρακουσών. Όλες αυτές οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες με αποτέλεσμα ορισμένοι ιστορικοί να ειρωνεύονται τον Ισοκράτη για τις επιστολές του και να τις βλέπουν ως σχολικά γυμνάσματα, χωρίς κανένα πρακτικό βάρος, όπως ο Jarde³⁹.

3.2 Στόχοι της Ισοκράτειας σχολής

Ο Ισοκράτης στον Λόγο *Περί Αντιδόσεως* §275, παραθέτει τις επιθυμίες και τα κίνητρα που προϋποτίθενται σε νέους μαθητές της ρητορικής για την εξέλιξη και ανάπτυξη της φυσικής τους προδιάθεσης :

«οὐ μὴν ἀλλ' αὐτούς γ' αὐτῶν βελτίους ἂν γίγνεσθαι καὶ πλείονος ἀξίους εἰ πρὸς τε τὸ λέγειν εὖ φιλοτίμως διατεθεῖεν καὶ τοῦ πείθειν δύνασθαι τοὺς ἀκούοντας ἐρασθεῖεν καὶ πρὸς τούτοις τῆς πλεονεξίας ἐπιθυμήσαιεν, μὴ τῆς ὑπὸ τῶν ἀνοήτων νομιζομένης, ἀλλὰ τῆς ὡς ἀληθῶς τὴν δύναμιν ταύτην ἐχούσης».

³⁴ Πρβ. *Προς Νικοκλέα* §8 και *Περί Αντιδόσεως* §256

³⁵ Πρβ. *Κατά των Σοφιστών* §§ 1-3

³⁶ Pernot (2005) 58

³⁷ Αλεξίου (2016) 264

³⁸ Gagarin (2000) 1-3

³⁹ Chatelet (2001) 193

Ο πρώτος στόχος είναι η **ρητορική δεινότητα** (λέγειν εὖ- φιλοτίμως διατεθῆναι), ο δεύτερος η **επιτυχία στους ακροατές** (πειθῆναι δύνασθαι- ἐρασθῆναι) και ο τρίτος η **επίτευξη προσωπικών συμφερόντων** (πλεονεξίας -ἐπιθυμήσαι). Το μοτίβο της φιλοτιμίας (=φιλοδοξίας), το οποίο καταφάσκει εδώ ο Ισοκράτης, εκδηλώνεται με την απόφαση του ρήτορα να συντάξει λόγους άξιους επαίνου και τιμής (§276). Αυτή είναι μια καίρια απάντηση του Ισοκράτη στην πλατωνική κριτική στη ρητορική. Αρνητικά παραδείγματα από την καθημερινή ρητορική πράξη αντλεί ο Ισοκράτης. Συγκεκριμένα, στον *Περί Ειρήνης* καταδικάζει τις πονηρίες εκείνων των ρητόρων οι οποίοι υπηρετούν τα προσωπικά τους συμφέροντα εις βάρος του κράτους (§§124-125) και γνωρίζει ότι το ακροατήριο επιδοκιμάζει συχνά έναν λόγο που δεν το αξίζει πραγματικά. Αυτό οδηγεί τους ρήτορες να καλλιεργούν δημαγωγικούς λόγους (§5). Βέβαια, αυτή η διαπίστωση είναι πρωτίστως παιδαγωγική, όχι καταγγελτική⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας από τους έξι δικανικούς λόγους του Ισοκράτη, και συγκεκριμένα στον *Περί του ζεύγους*, έχει ιδιαίτερη αξία στο ερώτημα για την προβολή της ατομικής προσωπικότητας. Ο Ισοκράτης δράττεται της ευκαιρίας να μετατρέψει μια απολογία σε εγκώμιο. Στην ηθική –πολιτική συζήτηση στα τέλη του 5ου αι. σχετικά με τους κινδύνους της φιλοδοξίας-αισιοδοξίας, ο Ισοκράτης επιλέγει έναν σαφή δρόμο: δεν εξαλείφει την ανταγωνιστική φιλοδοξία της ατομικής προσωπικότητας, αλλά επιχειρεί να τη μετατρέψει θετικά για όφελος του ατόμου και της πόλη⁴¹.

Η αντίληψη του Ισοκράτη ότι η εκπαίδευση εξυπηρετεί το συμφέρον ενός συγκεκριμένου καθεστώτος σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή θέτει ερωτήματα σχετικά με τις σχέσεις μεταξύ των καθεστώτων. Αν οι νέοι εκπαιδεύονται σύμφωνα με τον πολιτικό τους, τότε πώς μπορεί να διευκολυνθεί η διεθνής κατανόηση και συνεργασία; Απαντά σε αυτά τα ερωτήματα με την πολιτική ιδέα του φεντεραλισμού που διατυπώνεται για πρώτη φορά στον *Παναθηναϊκό*, ένα έργο το οποίο αναμφισβήτητα υπήρξε θεμελιώδες στην ανάπτυξη του πολιτικού φεντεραλισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Υποστήριξε ότι τα καθεστώτα με συμβατό πολίτη θα μπορούσαν να διατηρούν τη δική τους πολιτική ταυτότητα, ενώ ταυτόχρονα βρίσκουν λόγους κοινής πολιτικής δράσης για τα κοινά τους συμφέροντα, ο Ισοκράτης πίστευε ότι αυτό που έκανε ένα άτομο πολιτισμένο ανθρώπινο ον δεν ήταν ούτε η φυσική ποιότητα όπως η εθνικότητα ή ο τόπος γέννησης ή η προσκόλληση σε ένα συγκεκριμένο καθεστώς, αλλά μάλλον μια εκπαίδευση στον λόγο. Υποστηρίζει λοιπόν στον *Παναθηναϊκό*, ότι κανείς δεν γεννιέται πολιτισμένος αλλά μάλλον γίνεται πολιτισμένο πρόσωπο μέσω μιας εκπαίδευσης που αναζητά πρακτική σοφία και τις δεξιότητες και τις αρετές της εύλογης διαπραγμάτευσης μέσα και μεταξύ των καθεστώτων⁴². Για τον Ισοκράτη η λεγόμενη πρωτοβάθμια εκπαίδευση προετοιμάζει το μαθητή για τη φιλοσοφία ενώ η υψηλότερη βαθμίδα εκπαίδευσης εξελίσσει την κριτική ικανότητα του μαθητή. Το πρόγραμμα της φιλελεύθερης εκπαίδευσης του Ισοκράτη κάνει τους νέους

⁴⁰ Αλεξίου (2016) 213-218

⁴¹ Kennedy (2014) 70

⁴² Phillips (2014) 428

ενάρετους που με μετριοπάθεια και τιμιότητα θα διαχειριστούν τις προσωπικές τους υποθέσεις και τις πολιτικές τους θέσεις. Όλα αυτά συντελούν στην διαμόρφωση του πρώτου στόχου, της ρητορικής δεινότητας.

Η προμετωπίδα της ισοκράτειας ρητορικής είναι σαφής : δεν είναι λόγος ο οποίος βλάπτει, αλλά, για ό,τι αρνητικό αυτός μπορεί να επιφέρει, αποκλειστική ευθύνη καταλογίζεται στην ανθρώπινη χρήση του. Σε αυτό το πνεύμα ο Ισοκράτης δεν εκριζώνει τις ατομικές ανταγωνιστικές αξίες (όπως π.χ. την επιθυμία για επιτυχία και υπεροχή), οι οποίες είναι βαθιά ριζωμένες στην ελληνική κοινωνία από την ομηρική εποχή, αλλά καταδικάζει την τυφλή επιδίωξη ανταγωνιστικών επιθυμιών. Μάλιστα, στον *Περί Αντιδόσεως* §§275-285 αναπτύσσει αναλυτικά τις παιδαγωγικές του ιδέες για μια επιθυμητή φιλοδοξία (φιλοτομίαν) και μια δίκαιη πλεονεξία, όπου ατομικές και κρατικές επιδιώξεις δεν καταργούνται, αλλά διαχωρίζονται από την αυθαίρετη συμπεριφορά μιας άδικης πλεονεξίας. Τη βασική του πεποίθηση ο Ισοκράτης διατυπώνει με εξαιρετική ευθυκρισία στον Παναθηναϊκό §223 : «οι φύσεις των πραγμάτων ούτε ωφελούν ούτε βλάπτουν, οι χρήσεις και οι πράξεις των ανθρώπων είναι υπεύθυνες για ό,τι βλάπτουν, οι χρήσεις και οι πράξεις των ανθρώπων είναι υπεύθυνες για ό,τι μας συμβαίνει». Η φύση των όντων παραμένει σταθερή, δεν μπορεί να υπάρχει μια αντιφατική φυσική ιδιότητα (§224 :τὴν μὲν φύσιν ἕκαστον τῶν ὄντων τὴν ἐναντίαν αὐτὴν αὐτῇ καὶ μὴ αὐτὴν οὐκ εὐκόλον ἔστιν) το γεγονός ότι ο ένας ωφελείται και ο άλλος βλάπτεται από κάτι καταδεικνύει ότι λυδία λίθο αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε τα πράγματα, και αυτό εξαρτάται από την ανθρώπινη προσωπικότητα⁴³.

Είναι σημαντικό ότι, με την εισαγωγή αντικειμενικών κριτηρίων για τη φύση των όντων, ο Ισοκράτης οδηγείται σε ένα ανθρωποκεντρικό κριτήριο σχετικά με τα αποτελέσματα των ενεργειών μας : η σοφιστική αρχή για τον άνθρωπο ως μέτρο όλων των πραγμάτων (πρβ. Πρωταγόρα §80B) ,μεταπλάθεται σε μια ηθική προβολή της ατομικής προσωπικότητας, η οποία φέρει την τελική και αποκλειστική ευθύνη για τις πράξεις της.

Επομένως, οι κατηγορίες κατά της ρητορικής είναι άνευ αντικειμένου, διότι δεν αγγίζουν τη φυσική ιδιότητα του λόγου, η οποία είναι καλή· αυτές πρέπει να απευθυνθούν στη φαυλότητα όσων μεταχειρίζονται εσφαλμένα τον λόγο και βλάπτουν τους συνανθρώπους τους. Βάσει των παραπάνω ο Ισοκράτης απεικονίζει στον λόγο *Περί Νικοκλέα* §§5-9 (πρβ. και *Περί Αντιδόσεως* §§253-257) ένα σχήμα πολιτισμικής εξέλιξης, από μια πρωτόγονη κατάσταση σε μια ανθρώπων πολιτεία, η οποία κορυφώνεται στο *εὖ φρονεῖν* και στο *εὖ λέγειν*, ως κύρια γνωρίσματα του πεπαιδευμένου ανθρώπου. Συνεπώς, με την ισοκράτεια εκπαίδευση, το *εὖ φρονεῖν* και το *εὖ λέγειν* μεταφέρονται από το άτομο στην πόλη και η ρητορική παιδεία προβάλλεται ως τεκμήριο της πνευματικής υπεροχής της Αθήνας. Αξιοσημείωτο είναι πόσο άρρηκτα συνδέεται η Αθήνα με το ανθρωπιστικό παιδευτικό ιδεώδες του Ισοκράτη.

Όσον αφορά τον δεύτερο στόχο της ρητορικής σχολής, είναι πάρα πολύ αποτελεσματική η εὐνοια των ακροατών, η οποία στηρίζεται στην καλή φήμη του

⁴³ Αλεξίου (2016) 80

ρήτορα. Αυτό στην Αριστοτελική Ρητορική είναι μία από τις τρεις έντεχνους πίστεις, το ήθος του λέγοντος, εντούτοις στον Ισοκράτη δεν προκρίνεται η τεχνική πλευρά των ρητορικών έντεχνων πίστεων, αλλά οι παιδαγωγικοί στόχοι, βαθιά ριζωμένοι στην πόλη-κράτος. Σύν τοις άλλοις, ο μαθητής πρέπει να μάθει πώς να διευθετεί τις ιδέες και να εκμεταλλεύεται την κατάλληλη συγκυρία (καιρός) για να τις θέτει σε εφαρμογή⁴⁴

Κλείνοντας, στον *Περί Αντιδόσεως* §276 ο Ισοκράτης αναγνωρίζει αντικειμενική αξία στις επιλογές του μελλοντικού ρήτορα, οι οποίες μεσω της έννοιας *ἄξιος* συναρτώνται με το περιεχόμενο των ρητορικών λόγων. Ο ρήτορας δεν θα ασχοληθεί με υποθέσεις άδικες, ασήμαντες ή για ιδιωτικά συμβόλαια, αλλά με μεγάλες, καλές, φιλόανθρωπες και για τις δημόσιες υποθέσεις (§276 πρῶτον μὲν γὰρ ὁ λέγειν ἢ γράφειν προαιρούμενος λόγους ἀξίους ἐπαίνου καὶ τιμῆς οὐκ ἔστιν ὅπως ποιήσεται τὰς ὑποθέσεις ἀδίκους ἢ μικρὰς ἢ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων, ἀλλὰ μεγάλας καὶ καλὰς καὶ φιλανθρώπους καὶ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων).

Κατά τον Ισοκράτη, η ρητορική ικανότητα είναι μια μορφή γνώσης⁴⁵. Οι έννοιες *φιλόανθρωπος* και *κοινός* αναδεικνύονται σε δεσπόζουσες έννοιες της ισοκρατικής ρητορικής, ενώ στις αντιστοιχίσεις της φιλοτιμίας με το λέγειν εὖ και το πείθειν με το ἐρασθῆναι καταγράφεται η αισθητική εκδοχή ενός δημιουργικού έρωτα⁴⁶. Δεν πρόκειται για τον καταστροφικό έρωτα των εταίρων, με τον οποίο παραλληλίζεται η επιθυμία για την τυραννική εξουσία (πρβ. *Περί Ειρήνης* §103), αλλά για τη δημιουργική επιδίωξη της πειθούς μέσω της καλοκαγαθίας.

Επομένως, οι στόχοι της Ισοκρατικής ρητορικής δεν περιορίζονται στη ρητορική κατάρτιση, είναι πάντοτε ενταγμένοι στην κοινωνική και πολιτική παρουσία του πολίτη και συμπίπτουν με τον στόχο της *καλοκαγαθίας*. Έτσι, ο Ισοκράτης εκθειάζει τον λόγο, τον ενδιάθετο και τον προφορικό, ως το βασικό διακριτικό γνώρισμα ανάμεσα στα ζώα και τον άνθρωπο και ως λυδία λίθο για όλα τα ανθρώπινα επιτεύγματα, ακόμη και σε ηθική διάσταση (*Προς Νικοκλέα* §6-7)⁴⁷. Στον *Πανηγυρικό* §§48-50 ο Ισοκράτης εξυμνεί τον λόγο, ενδιάθετο και προφορικό, ως τη βασική ειδοποιό διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Η πνευματική καλλιέργεια συνεπάγεται με έναν μετριοπαθή και ήπιο χαρακτήρα των πολιτών, άμεσα συνυφασμένο με τη ρητορική.

3.3. Μέθοδοι διδασκαλίας στην Ρητορική Σχολή του Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης επιδιώκει μέσω της Ρητορικής να μορφώσει ανθρώπους, αυτό προϋποθέτει μια ιδιαίτερη άποψη σχετικά με τους τρεις παράγοντες, οι οποίοι κατά την παιδαγωγική των Σοφιστών αποτελούν την βάση κάθε αγωγής : φύση, μάθηση,

⁴⁴ Kennedy (2014) 72

⁴⁵ Kennedy (2014) 74

⁴⁶ Πρβ. *Ελένη* §54

⁴⁷ Αλεξίου (2016) 82

και άσκηση (πρβ. *Κατά των Σοφιστών* §13). Ο Ισοκράτης εκφράζεται πολύ προσεκτικά σε ό,τι αφορά την χρησιμότητα της αγωγής. Αναγνωρίζει ότι αποφασιστικής σημασίας είναι η **φυσική καταβολή** και παραδέχεται χωρίς περιφράσεις ότι συχνά το **τάλαντο** χωρίς **μόρφωση** επιτυγχάνει περισσότερα από την απλή **μόρφωση** χωρίς **ταλέντο**. Δεύτερος σημαντικός παράγοντας είναι η **πείρα** και η **άσκηση**. Μας παρέχεται η εντύπωση ότι έως τότε οι ρήτορες είχαν βεβαίως αναγνωρίσει τους παραπάνω τρεις παράγοντες στην πράξη όμως θεωρούσαν σημαντικότερες την **μόρφωση** και την **μάθηση**.

Ο μαθητής επομένως ,πρέπει να έχει φυσική ικανότητα, ο δάσκαλος πρέπει να καθορίζει τι είναι διδακτικό και πρέπει να τεθεί ως παράδειγμα για το τι δεν είναι και τότε ο φοιτητής πρέπει να εξασκηθεί⁴⁸. Βλέπει ότι η εκπαιδευτική υπεροχή της φιλοσοφίας έγκειται στην κατοχή ενός υψίστου ηθικού σκοπού, επειδή όμως δεν πίστευε ούτε στην αποκλειστικότητα του σκοπού αυτού ούτε στην καταλληλότητα των μέσων, με τα οποία οι φιλόσοφοι επιχειρούν την πραγματοποίηση του, η πρόθεση του έχει ως εξής : να καταστήσει την ρητορική αληθινή παιδεία με το να της αποδώσει ως περιεχόμενο τα ύψιστα πράγματα». Ο Ισοκράτης τοποθετεί μετριόφρονα την **εκπαίδευση** σε τρίτη σειρά. Με την βοήθεια δύο άλλων παραγόντων : της **ευφυΐας** και της **πείρας**, κατορθώνει να επιτύχει μεγάλα αποτελέσματα. Αναλυτικότερα, καθιστά τους ανθρώπους βέβαιους για την τέχνη και περισσότερο επινοητικούς, ενώ παράλληλα τους απαλλάσσει από άσκοπες δοκιμές και αναζητήσεις. Ακόμα και ο λιγότερο ταλαντούχος εκ φύσεως δύναται να ενισχυθεί και να εξελιχθεί, βέβαια όχι μέχρι το σημείο ενός έξοχου ρήτορα ή συγγραφέα⁴⁹. Το νέο πρόγραμμα ρητορικής εκπαίδευσης του Ισοκράτη έγκειται στην ορθή επιλογή, σύζευξη και τοποθέτηση των «ιδεών» των αναφερομένων σε κάθε διαπραγματευόμενο αντικείμενο, στην επίτευξη του ορθού σημείου, στο συναίσθημα του συμμετρου κατά την διακόσμηση των λόγων με «ενθυμήματα» και κατά την ρυθμική και μουσική σύνδεση των λέξεων. Έτσι, υπό αυτές τις συνθήκες είναι απαραίτητο ένα ισχυρό και «σίγουρο» πνεύμα. Η ανώτατη αυτή βαθμίδα της εκπαίδευσης προϋποθέτει από μέρους του μαθητή να πληροί την γνώση των ιδεών του λόγου, να διαθέτει δηλαδή μια εγγενή ικανότητα, η οποία θα βελτιωθεί με την εκπαίδευση, την επανάληψη του προφορικού λόγου και τις συζητήσεις⁵⁰· ενώ από τον διδάσκαλο απαιτεί την ικανότητα να εισδύει μέχρι των εσχάτων ορίων της λογικής εκμάθησης, να δείξει στους μαθητές του πού πρέπει να ψάχνουν θέματα και επιχειρήματα ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα την αυτοβελτίωση τους και για τα υπόλοιπα, δηλαδή για κάθε τι που δεν είναι δυνατόν να το εκμάθει κανείς, να καθιστά τον εαυτό του ως πρότυπο αρετής και λόγου, ώστε οι μαθητές να τον **μιμούνται**, με αποτέλεσμα, να μπορούν να αναγνωρίζονται ως λαμπρότεροι και πιο ευχάριστοι ρήτορες από τους άλλους (*Κατά των Σοφιστών* §§16-18)⁵¹. Παράλληλα, ο δάσκαλος οφείλει να μνήσει τους μαθητές στις φιλελεύθερες τέχνες (γραμματική, ιστορία, ρητορική).

⁴⁸ Worthington (2007) 60

⁴⁹ Jaeger (1974) 144

⁵⁰ Phillips (2004) 428

⁵¹ Worthington (2007) 60-61

Από τα τρία λοιπόν απαραίτητα στοιχεία για την κατάκτηση κάθε μάθησης (φύση, θεωρητική διδασκαλία, άσκηση) ο Ισοκράτης θεωρούσε το δεύτερο ως καθαρά ανεπαρκές. Η επιτυχία, κατά τη γνώμη του, εξαρτιόταν κατά μέγα μέρος από τα φυσικά χαρίσματα που έπρεπε προπάντων να βελτιωθούν. Και για το σκοπό αυτό, ουσιώδης ήταν η πρακτική άσκηση. Ο Ισοκράτης δεν πίστευε σε συνταγές με άμεση αποτελεσματικότητα. Αφού προηγουμένως εξέθετε τα «γενικά θέματα που χρησιμοποιεί ο λόγος» περνούσε στις ασκήσεις. Έπρεπε να μάθει κανείς να διαλέγει τα επιχειρήματα του ανάλογα με την συγκυρία, να τα συνταιριάζει μέσα σε ένα σύνολο, να επιλέξει τις κατάλληλες πράξεις που διαφωτίζουν την υπόθεση και να τις υποβάλει σε προσεκτική δοκιμσία και έλεγχο (θεωρεῖν και δοκιμάζειν). Για το σκοπό αυτό ο δάσκαλος παρείχε υποδείγματα ή κριτικές. Ήταν ένα είδος εξάσκησης σαν αυτή που κάνουμε εμείς στην έκθεση ή στις αναλύσεις κειμένων. Με την εφαρμογή οι μαθητές μάθαιναν, όπως πίστευε, να σκέπτονται καλύτερα και να μιλούν καλύτερα, που σημαίνει να ζουν καλύτερα. Από την άποψη αυτή ο Ισοκράτης βρίσκεται στις πηγές ολόκληρου το ανθρωπιστικού μας πολιτισμού (πράγμα που παρατηρήθηκε με την ολοκλήρωση της μελέτης μου, όπως μπορείτε να δείτε στο κεφάλαιο Συμπεράσματα) ⁵². Επομένως, πέραν της ικανότητας του εὔ λέγειν ο μαθητής οδηγείται στην ανάπτυξη των διανοητικών του ικανοτήτων (εὔ φρονεῖν), όχι μόνο στον συγκεκριμένο ρητορικό λόγο, αλλά και στην υπόλοιπη ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο κοινωνικής αντίληψης είναι αναμενόμενο να συμπίπτουν οι παιδαγωγικοί στόχοι του Ισοκράτη με τις γενικά αποδεκτές αξίες της καλοκαγαθίας (πρβ. Περί Αντιδόσεως §§278-280). Όποιος επιδιώκει την πειθώ, δεν θα αδιαφορήσει για την αρετή, αλλά θα προσπαθήσει όσο γίνεται περισσότερο να αποκτήσει καλή φήμη μεταξύ των συμπολιτών του: «καὶ μὴν οὐδ' ὁ πείθειν τινὰς βουλόμενος ἀμελήσει τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ τούτῳ μάλιστα προσέξει τὸν νοῦν, ὅπως δόξαν ὡς ἐπιεικεστάτην λήψεται παρὰ τοῖς συμπολιτευομένοις. τίς γὰρ οὐκ οἶδε καὶ τοὺς λόγους ἀληθεστέρους δοκοῦντας εἶναι τοὺς ὑπὸ τῶν εὔ διακειμένων λεγομένους ἢ τοὺς ὑπὸ τῶν διαβεβλημένων, καὶ τὰς πίστεις μεῖζον δυναμένας τὰς ἐκ τοῦ βίου γεγενημένας ἢ τὰς ὑπὸ τοῦ λόγου πεπορισμένας;». Προς το τέλος του λόγου του Περί Αντιδόσεως (§§274-78) , ο Ισοκράτης εκθέτει τη φιλοσοφία του για τη ρητορική εκπαίδευση : «Βάλτε τους μαθητές να εξασκηθούν σε θέματα σχετικά με τον πατριωτισμό και την αρετή, με τη δικαιοσύνη και την εγκράτεια, με το κουράγιο και τη σοφία. Αναγκάστε τους να μελετήσουν παραδείγματα από την ιστορία και να κάνουν επιλογές μεταξύ αυτών των παραδειγμάτων προκειμένου να επεξηγήσουν τα επιχειρήματά τους. Ενθαρρύνετε τη φιλοδοξία τους να γίνουν μεγάλοι ρήτορες. Με αυτό τον τρόπο θα διαπλαστούν οι χαρακτήρες τους, και όχι μόνο θα εφαρμόσουν στους λόγους τους τα μαθήματα που έμαθαν, αλλά και θα προσπαθήσουν να φθάσουν στο ύψος αυτών των προτύπων, γνωρίζοντας ότι η αποτελεσματικότητά τους με ένα ακροατήριο θα είναι σε ένα μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης του ακροατηρίου στο χαρακτήρα

⁵² Romilly (1988) 196-197

τους. Όσο πιο φιλόδοξοι είναι, τόσο πιο ενάρετοι θα γίνουν. Ο χαρακτήρας (ήθος) είναι ένας σημαντικό παράγοντας στη ρητορική, μερικές φορές ο πιο σημαντικός 53.

Όργανο της ρητορικής μόρφωσης είναι η **απλή δόξα (γνώμη)**, αλλά όπως πολλές φορές τονίζει ο Ισοκράτης, δέχεται μια πρακτική δύναμη που επιτυχώς επιδιώκει χωρίς να κατέχει την αληθινή γνώση με την απόλυτη έννοια, να επιλέγει το ορθό. Σε αυτήν την καλλιτεχνική ικανότητα βασίζεται η **περί μορφώσεως αντίληψη** του. Ακριβώς όπως η πλατωνική διαλεκτική οδηγεί τον μαθητή βήμα προς βήμα στις ιδέες, ενώ η πραγματική χρήση της ιδέας στη ζωή του και την πράξη του εμμένει τελικά στον ίδιο και παραμένει έτσι μια διαδικασία που δεν μπορεί να αναλυθεί με την λογική, έτσι και ο Ισοκράτης αρκείται στο να περιγράψει τα στοιχεία και τις βαθμίδες της μορφωτικής λειτουργίας, ενώ η διάπλαση αυτή καθ'εαυτή παραμένει σε μυστικότητα. Δεν είναι δυνατόν έτσι να την αποσπάσουμε εντελώς από την φύση αλλά ούτε και να την αφήσουμε εντελώς σε αυτήν. Το πάν στην μόρφωση, επομένως, εξαρτάται από την ορθή σύζευξη της τέχνης και της φύσης. Επαναλαμβάνεται έτσι στην ρητορική μόρφωση το ουσιαστικό στοιχείο που αποτελείται η προσωπικότητα του Ισοκράτη: αναγνωρίζει τον εμπειρικό χαρακτήρα της ρητορικής και αδιαφορεί για το αν είναι ή δεν είναι αληθινή τέχνη –πράγμα το οποίο αμφισβητεί ο Πλάτωνας στον «Γοργία»– μένει προσηλωμένος στον εμπειρικό χαρακτήρα της. Μένει έτσι πιστός στην αρχή της μιμήσεως, που έθεσαν οι προκάτοχοι του, αρχή η οποία επρόκειτο αργότερα να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στην ρητορική -και με τον σταδιακό εμπλουτισμό της λογοτεχνίας με ρητορικά στοιχεία- σε όλη την λογοτεχνική παραγωγή⁵⁴. Οι λόγοι του έχουν καταγραφεί ως υποδείγματα της μίμησης, υποδείγματα βάση των οποίων οι μαθητές του θα σπούδαζαν την τέχνη του. Ο Ισοκράτης επιζητεί την βελτίωση του πολιτικού βίου μέσω άλλης οδού και όχι εκείνης της ουτοπίας. Διακατέχεται φυσικά από την ενσάρκωμένη αποστροφή της καλλιεργημένης και ευημερούσης αστικής κοινωνίας έναντι των ριζικών μεταρρυθμίσεων ως προς την κυριαρχία της μάζας, όπως είναι η τυραννία του ενός και έχει μια ισχυρή εσωτερική αντίληψη περί σεβασμού⁵⁵. Ο Ισοκράτης τονίζει διαρκώς ότι όλα εξαρτώνται από το μεγαλείο των ανθρώπινων υποθέσεων, στις οποίες θα δώσει την έκφραση. «Πολιτικόν» οφείλει, λοιπόν, να είναι και να παραμείνει το αντικείμενο της ρητορικής⁵⁶. Στην σκέψη του Ισοκράτη η ουσία του πολιτισμού νοείται ως ελεύθερη πνευματική εκδήλωση αντικατοπτριζόμενη πάντα στην ιδεατή εικόνα του γυμναστικού αγώνα. Δεν ορίζει λοιπόν την ρητορική, την αναπαριστά με ομοιώσεις και αντιθέσεις και έτσι καθίσταται ουσιώδης αυτή η πνευματική επίδειξη – μια εσωτερική ανάγκη η οποία διαφέρει πάντοτε από τους βαρβάρους.

Η πραγματική ουσία της ρητορικής λοιπόν κατά τον Ισοκράτη, δεν έγκειται στην

⁵³ Kennedy (2014) 78

⁵⁴ Jaeger (1974) 145

⁵⁵ Όπου παραπάνω 150

⁵⁶ Όπου παραπάνω 151

τεχνική του επηρεασμού των μαζών, αλλά σε εκείνη την απλούστατη και βασική ψυχική ενέργεια, την οποία κάθε άνθρωπος πραγματοποιεί μέσα του καθημερινά, όταν αυτοσυγκεντρώνεται και σκέπτεται την ευτυχία του και τον πόνο του. Σε αυτή την ενέργεια δεν δύναται να χωριστούν μορφή και περιεχόμενο, καθώς ο ίδιος ο λόγος, δηλαδή το να σκέφτεται κανείς με σύνεση, βρίσκεται και στα δύο. Έτσι, μετατοπίζεται το βάρος από την υφολογική μορφή στον ορθό χαρακτήρα της συμβουλής την οποία ο ρήτορας δίνει, κάτι το οποίο επιδιώκει και ο Ισοκράτης. Η μόρφωση του δεν είναι μονόπλευρα γλωσσική και σχηματική, αλλά η μορφή εκπηγάζει άμεσα από τον πολιτικό και ηθικό κόσμο.

Είναι σαφές ότι το πρόγραμμα ρητορικής του Ισοκράτη χαρακτηρίζεται από υψηλή πνευματική εκπαίδευση, η οποία βασίζεται στην αμοιβαία κατανόηση από τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνεται. Δεν πρόκειται συνεπώς για μια συσσώρευση απλών γνώσεων- αδιάφορος για το τι είδους γνώσεις είναι-, αλλά αντίθετα τις συντελεί με τις δυνάμεις που συνέχουν την ανθρώπινη κοινωνία. Αυτές τις δυνάμεις τις εγκλείει η λέξη *λόγος*. Ανώτερη μόρφωση είναι η εκπαίδευση στην γλώσσα, με την έννοια της γλώσσας ως σώφρον λόγο, ασχολούμενη με τις υποθέσεις, οι οποίες είναι για τον βίο της ανθρώπινης κοινωνίας θεμελιώδεις και ο Έλληνας τις αποκαλεί «ζητήματα της πόλης» (πολιτικά).

«περί δὲ σοφίας καὶ φιλοσοφίας τοῖς μὲν περὶ ἄλλων τινῶν ἀγωνιζομένοις οὐκ ἂν ἀρμόσειε λέγειν περὶ τῶν ὀνομάτων τούτων».

Την συγκεκριμένη άποψη παρατηρούμε και στην επιστολή *Προς Νικοκλέα* §51. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι οι μαθητές του θα γίνουν πιο συνετοί με την βοήθεια της σοφιστικής και των πολιτικών λόγων.

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη δεν υπάρχει επιστήμη της κρίσης ούτε της αρετής. Το ζητούμενο επιτυγχάνεται μέσω της καλλιέργειας της συνολικής προσωπικότητας των νέων.

Ωστόσο, υποστηρίζει την τέχνη του δομημένου λόγου που μπορεί να βελτιώσει το ήθος των νέων. Έτσι, θα αποκτήσουν ανωτερότητα, όχι με την απλή έννοια του όρου, αλλά με την πραγματική δύναμη του όρου όταν διαχειριστούν θέματα με υψηλά φρονήματα και θα επιχειρήσουν να πείσουν τους ακροατές τους⁵⁷. Ο άνθρωπος εγκαταλείπει τη ζώδη κατάσταση οριστικά επειδή μιλά. Η γλώσσα λειτουργεί λοιπόν διττά : πρώτον, επιτρέπει να αποκτήσουμε την εμπιστοσύνη των άλλων, χωρίς την οποία ο κοινωνικός βίος είναι αδύνατος, και, δεύτερον, χάρη σε αυτήν το άτομο μπορεί να έχει συνείδηση του αντικειμένου των αποφάσεων του και να υπερασπίζεται τις αποφάσεις του. Άρα, είναι καθήκον πραγματικά να δώσουμε στη γλώσσα τη σημασία που πρέπει και να τη χρησιμοποιήσουμε για να βελτιώσουμε το πεπρωμένο του ανθρώπου. Ο λόγος είναι οδηγός όλων των πράξεων και των σκέψεων μας και τον χρησιμοποιούν περισσότερο αυτοί που έχουν την περισσότερη σοφία⁵⁸. Αναμφίβολα, η γλώσσα δεν είναι αυτοσκοπός, όπως την ήθελαν οι εριστικοί. Αλλά εφόσον επιτρέπει να εκφράσουμε αυτό που είναι μέσα από μια μορφή που πείθει

⁵⁷ *Περί Αντιδόσεως* §275

⁵⁸ *Περί Αντιδόσεως* §§253 -257

χάρη στην ομορφιά και την ορθότητα της, είναι το όργανο που επέτρεψε στον άνθρωπο, όχι απλώς να βγει από την κτηνώδη κατάσταση, αλλά και να ξεμπλέκει από προβλήματα στα οποία τον έμπλεκε η απροσεξία του. Ο Ισοκράτης λόγου χάρη, τα φυσικά προσόντα του οποίου δεν του επέτρεπαν να αγορεύει, γίνεται δημοσιολόγος επειδή θεωρεί ότι με το χάρισμα ,με την ιστορική γνώση και με την «φιλοσοφία» του θα προσεταιριστεί τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνεται⁵⁹.

Έν τέλει,ο στόχος της ρητορικής εκπαίδευσης του Ισοκράτη είναι η επίτευξη της τελειότητας του ανθρώπινου βίου , την οποία ο ίδιος όπως και οι φιλόσοφοι ονομάζουν *ευδαιμονία* , δηλαδή το ύψιστο αγαθό, και όχι η επίτευξη επιρροής με υποκειμενικούς σκοπούς αυθαιρεσίας . Σε φιλοσοφικό επίπεδο, η λύση που προτείνει είναι ότι πρέπει να λυθεί η σύγκρουση μεταξύ αυτών που έχουν μετατρέψει τον λόγο σε επικερδή τέχνη, σε τεχνογνωσία, και εκείνων που λένε ότι με αυτόν κατακτούν τη γνώση του απολύτου : αυτή την λύση την παρέχει η συστηματοποίηση της δόξης.

3.4. Η σχέση της Ρητορικής με τους Σοφιστές- Κατά των Σοφιστών

Στη διαμόρφωση της σκέψης του Ισοκράτη συνέβαλαν και οι σοφιστές. Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσό, ο Ισοκράτης μαθήτευσε κοντά στον Πρόδοκο. Όταν πάλι, τα περιουσιακά της οικογένειας του επλήγησαν λόγω του Δεκελεικού πολέμου και ο Ισοκράτης πήρε την απόφαση να στραφεί στη ρητορεία για να εξασφαλίσει τα προς το ζην, μετέβη έτσι στη Θεσσαλία, όπου πήρε μαθήματα από τον Γοργία⁶⁰. Ο ρήτορας προέβη στη σύνθεση «ελληνικών και πολιτικών» λόγων, βαθύτατα επηρεασμένος από τον *Ολυμπικό*, τον *Πυθικό* και τον *Επιτάφιο λόγο* του Γοργία. Αλλά και μέσα στο ίδιο του το έργο διείσδυσαν και αναγνωρίζονται σοφιστικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα η αιτιολόγηση της αθανασίας του Ηρακλή με βάση τη λατρεία και τις τιμές που του απένειμαν οι Αθηναίοι, αφετηρία της οποίας ήταν η πεποίθηση πως ο Ηρακλής ήταν θεός του νόμου και της φύσης.

Μετά το τέλος της μαθητείας του κοντά στους σοφιστές ο Ισοκράτης συνέχισε να παρακολουθεί με ενδιαφέρον το έργο τους. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι, ακόμη και όταν καταφερόταν ενάντια στον Πολυκράτη και τον Αλκιδάμαντα, δεν μπορούσε να αποφύγει το δανεισμό στοιχείων και θεμάτων από το έργο τους⁶¹. Ο λόγος «Κατά των Σοφιστών» αποτελεί το παιδαγωγικό μανιφέστο του Ισοκράτη, καθώς έχει προγραμματική λειτουργία. Ο ίδιος μας πληροφορεί στον λόγο «Περί Αντιδόσεως» §193 ότι τον έγραψε στην αρχή της σταδιοδρομίας του ως διδασκάλου της ρητορικής τέχνης. Πιθανώς να χρησίμευε ως ένα είδος διαφήμισης των αρχών και των μεθόδων της σχολής του. Αυτό μας οδηγεί να τοποθετήσουμε την συγγραφή του λόγου στο 391 ή στο 390 π.Χ.⁶². Στο έργο του εντοπίζεται η ακατάπαυστη προσπάθεια του να αποκτήσει μια ξεχωριστή θέση στη σύγχρονη πνευματική και πολιτική ζωή της

⁵⁹ Chatelet (2001) 201

⁶⁰ Nesselrath (2014) 222

⁶¹ Mathieu (1995) 56

⁶² Gagarin (2000) 61

Αθήνας, αλλά και του ευρύτερου ελληνικού χώρου, καταλαμβάνοντας ένα χώρο ανάμεσα σε εκείνον των σοφιστών και σε εκείνον που ανήκε στον Σωκράτη και την πλατωνική φιλοσοφία. Όπως σημειώνει ο Usher , ο Ισοκράτης ήταν γεμάτος αντιθέσεις, ήταν ένας άνδρας που πωλούσε πρακτική γνώση, ταυτιζόταν δηλαδή με τη σύγχρονη του έννοια του σοφιστή, αλλά ταυτόχρονα επιτίθετο στους σοφιστές. Μοιάζει με τους σοφιστές στο ότι δεχόταν πληρωμή για τη διδασκαλία του, παρείχε εκπαίδευση σε σχέση με τα προσόντα που ήταν απαραίτητα για την επιτυχία στο δημόσιο βίο και έγραφε λόγους που αποτελούσαν υποδείγματα μίμησης για άλλους. Κατέβαλλε, όμως, μεγάλες προσπάθειες για να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από τους σοφιστές, όπως και, στην πραγματικότητα, από κάθε άλλο δάσκαλο της εποχής του, αλλά αυτό που διδάσκει είναι η σοφία, η γνώση με την πρακτική έννοια, αυτό που ο Αριστοτέλης θα αποκαλέσει *φρόνησιν*⁶³. Στρεφόταν εναντίον της δικανικής ρητορικής, και όμως από τη συγγραφή δικανικών λόγων κέρδισε αρχικά τα προς το ζην. Και κυρίως, ενώ το μέσο επικοινωνίας του ήταν ο λόγος, αρνήθηκε να τον εκφέρει δημόσια και περιορίστηκε στη μετάδοση γραπτών κειμένων σε ένα κλειστό κύκλο μαθητών⁶⁴.

Ο Ισοκράτης ως διδάσκαλος της ρητορικής και ως παιδαγωγός διαμαρτύρεται για το σύστημα και τις μεθόδους που ακολουθούν άλλοι συνάδελφοι του. Αναπτύσσει το παιδαγωγικό του πρόγραμμα σε αντιδιαστολή με ανταγωνιστές του από φιλοσοφικό και ρητορικό στρατόπεδο. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, οι σοφιστές ενδιαφέρονται πρωτίστως για διαφωνία («εριστική») ως εργαλείο για τη νίκη στις συζητήσεις, ιδιαίτερα για συζητήσεις μεταξύ των διαδίκων στο δικαστήριο.

Παρά το γεγονός ότι το κείμενο διαγράφεται, όπως ο Ισοκράτης ανακοινώνει ότι θα δώσει μια πιο ολοκληρωμένη περιγραφή της διδασκαλίας του, αυτό το έργο μπορεί να θεωρηθεί ως μερική αναφορά των παιδαγωγικών μεθόδων του: το βασικό του σημείο είναι ότι για να γίνει εξειδικευμένος επαγγελματίας του δημόσιου λόγου , ένας μαθητής απαιτεί τόσο την κατάλληλη φυσική ικανότητα, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας για σκληρή δουλειά και μια καλή μνήμη, καθώς και την καθοδήγηση ενός καλού δασκάλου⁶⁵. Αυτό το εγκώμιο λόγου δεν είναι κάτι που εμφανίζεται πρώτη φορά. Αποτελεί έναν κοινό τόπο που επαναλαμβάνουν ανέκαθεν όσοι έγραφαν ή μιλούσαν εξ επαγγέλματος ή εξ αποστολής.

Αλλά στον Ισοκράτη αποκτά ιδιαίτερη εμβέλεια και αξία, αφού αυτός αντιλαμβάνεται την ασχολία του ως κάτι σοβαρό, ωφέλιμο και συγκεκριμένο⁶⁶. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι ο προγραμματικός λόγος που δημοσιεύει όταν ιδρύει τη σχολή του στρέφεται κατά των σοφιστών με πολυάριθμες βολές και μομφές. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι ο σοφιστής είναι φιλάργυρος, αδαής και ψεύτης. Εκμεταλλεύεται την ανοησία του ακροατηρίου του και τη φήμη του για να πλουτίσει. Προκειμένου να επιβληθεί, συκοφαντεί και κακολογεί, όχι μόνο άλλες μορφές παιδείας, αλλά και τους ομοτέχνους του. Η πλέον εξωφρενική αξίωση της

⁶³ Kennedy (2014) 72-75

⁶⁴ Usher (1999) 296

⁶⁵ Gagarin (2000) 3-4

⁶⁶ Παναγιωρικός §49

σοφιστικής είναι ωστόσο ότι μπορεί να διδάξει την τέχνη του λόγου όπως διδάσκεται και η τέχνη της γραφής, εντελώς μηχανικά, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν ούτε την εμπειρία ούτε τη φυσική προδιάθεση του ατόμου ⁶⁷. Ακριβώς έτσι ξεκινά ο λόγος του : «Αν έστεργαν να λένε την αλήθεια, όλοι όσοι ασχολούνται με την εκπαίδευση, και μην υπόσχονται περισσότερα απ' όσα πρόκειται να πετύχουν, δεν θα τους κακολογούσε ο πολύς κόσμος» (*Κατά των Σοφιστών* §1). Λίγο παρακάτω οι τρεις όροι που παρακολουθούμε παρουσιάζονται ως σημαντικές διεκδικήσεις : «αυτή την ικανότητα δεν τη συνδέουν καθόλου με τις εμπειρίες ούτε με τις φυσικές ιδιότητες του μαθητή, αλλά ισχυρίζονται ότι θα μεταδώσουν τη γνώση της ορθής ομιλίας με τον ίδιο τρόπο που μεταδίδεται η γνώση της ορθής της γραφής (πρβ. *Κατά των Σοφιστών* §10). Καταδικάζει λοιπόν τους δασκάλους της ευγλωττίας αλλά όχι εν ονόματι της επιστήμης. Αξιώνει απλώς έναν κοινό νου φωτισμένο από την εμπειρία και από την ιστορία και αρνείται ότι η φιλοσοφία είναι κάτι παραπάνω από μια δόξα συστηματοποιημένη και περισπούδαστη ⁶⁸. Ύστερα θυμίζει, ότι πολλοί που ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία έμειναν απλοί ιδιώτες, ενώ άλλοι, χωρίς ποτέ να φοιτήσουν σε σοφιστική, έγιναν καλοί ρήτορες και ικανοί πολιτικοί»(πρβ. *Κατά των Σοφιστών* §14). Πως αυτό;- «γιατί η ικανότητα της σωστής ομιλίας και όλων των άλλων έργων παρουσιάζονται σε ανθρώπους που έχουν φυσικές αρετές και σε αυτούς που γυμνάστηκαν με τις εμπειρίες. Η εκπαίδευση τους κάνει σοφότερους στην τέχνη τους και ικανότερους στις αναζητήσεις τους (γιατί αυτό που πρώτα το συναντούσαν κατά τύχη, μαθαίνουν τώρα να το βρίσκουν εκεί που υπάρχει έτοιμο). Εκείνοι πάλι που η φύση τους είναι λιγότερο πλούσια δεν θα μπορούσαν με την εκπαίδευση να γίνουν καλοί πολεμιστές και δημιουργοί σωστών λόγων· μπορεί όμως η εκπαίδευση να τους βοηθήσει να προχωρήσουν και να γίνουν πιο προσεκτικοί και μυαλωμένοι σε πολλά» ⁶⁹ (πρβ. §31). Φυσικά η μέθοδος ξαφνικά αλλάζει : «πρακτικές ασκήσεις» αναπτύσσονται σε βάρος της θεωρητικής διδασκαλίας» (πρβ. §17). Πάνω από όλα όμως βλέπουμε ότι ο τόνος έχει γίνει πολύ πιο προσεκτικός και συγκρατημένος. Η υπερβολική εμπιστοσύνη στις δυνατότητες μιας μαθητείας βασισμένης σε κάθε είδους νοητικές συνταγές δημιούργησε δυσφορία και κατακραυγή, που τελικά οδήγησαν σε σωστές και ξεκάθαρες αποτιμήσεις ⁷⁰.

Ο Ισοκράτης γίνεται λοιπόν φανερά εκφραστής των «έντιμων ανθρώπων», επίσημος εκπρόσωπος της κοινής γνώμης της μεσαιάς τάξης, η οποία έχει εξαπατηθεί τόσες φορές από τους ρεμβασμούς των μεταφυσικών και από τις φιλοδοξίες των δημαγωγών ⁷¹. Υιοθετεί μια μετριοπαθή στάση αναφορικά με τον ρόλο της παιδείας : η παιδεία είναι σημαντική για τους προικισμένους εκ φύσεως μαθητές, αλλά δεν μπορεί να υπερκεράσει τις φυσικές καταβολές ⁷².

⁶⁷ « Δεν δίνουν καμία σημασία ούτε στην πείρα ούτε στη φυσική κλίση του μαθητή, αλλά θέλουν να του μεταδώσουν την επιστήμη του λόγου με τον ίδιο απλό τρόπο που θα δίδασκαν γραφή και ανάγνωση, χωρίς να εξετάζουν τη φύση του κάθε είδους γνώσης» *Κατά των σοφιστών* §10.

⁶⁸ *Περί Αντιδόσεως* §271

⁷⁰ Romilly (1994) 94-95

⁷¹ Chatelet (2001) 205

⁷² Αλεξίου (2016) 212

Σκοπός του Ισοκράτη με τον λόγο «Κατά των Σοφιστών» είναι να διαχωρίσει εμφανώς τη θέση του από τους υπόλοιπους σοφιστές, με τους οποίους δεν θέλει οι άλλοι να τον συγχέουν. Οι σοφιστές ως κατεξοχήν διδάσκαλοι της ρητορικής τέχνης συνδυάζουν το ενδιαφέρον για το περιεχόμενο των λόγων τους με μια επίδειξη της ιδιαίτερας προσεγμένης μορφής τους, αλλά ο Ισοκράτης ανέπτυξε τον τύπο αυτό σε τεράστια κλίμακα⁷³. Στην πραγματικότητα το ενδιαφέρον των σοφιστών για τη γλώσσα προσανατολιζόταν ουσιαστικά στην επιθυμία τους να διδάξουν όσο το δυνατόν καλύτερα το χειρισμό της. Αυτόν τον στόχο παραδείγματος χάριν φαίνεται να είχαν και οι παρατηρήσεις του Πρωταγόρα, όταν επισήμαινε κάποιες ατέλειες του ομηρικού λόγου ή κάποιο πρόβλημα στο γένος των ονομάτων⁷⁴.

Σήμερα τον θεωρούμε ως ένα χαρακτηριστικό εκπρόσωπο της σοφιστικής ρητορικής, αλλά και ως έναν άνθρωπο που εφάρμοσε τη ρητορική τέχνη στο πλαίσιο της παιδαγωγικής μεθόδου, δεδομένου ότι γύρω στο 390π.Χ. ίδρυσε μια σχολή- όπως προαναφέρθηκε- για όσους νέους ενδιαφέρονταν να μάθουν πώς να λάβουν ενεργό μέρος και να επιτύχουν στη δημόσια ζωή.

Όστόσο ο ίδιος δεν παύει σε όλο το εύρος του έργου του να επαναλαμβάνει ότι διδάσκει φιλοσοφία μέσω της *λόγων παιδείας* θέλοντας έτσι να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από τους σοφιστές και από κάθε άλλο δάσκαλο της εποχής του.

Η περίφημη *λόγων παιδεία* δεν αποτελούσε μόνο ένα εκπαιδευτικό σύστημα εκμάθησης της ρητορικής τέχνης, αλλά παράλληλα στόχευε στην ολόπλευρη καλλιέργεια της προσωπικότητας του ανθρώπου. Αναλυτικότερα, ο λόγος μετατρέπεται από τον Ισοκράτη «σε μία πολιτισμική και ανθρωπιστική δύναμη, η οποία υπερκερά τα σύνορα του σχολείου, του δικαστηρίου και της καθημερινής πολιτικής» (Stroh 2009, 136). Ο Jaeger (1959, III 151) μίλησε εύστοχα για έναν «ύμνο στον λόγο». Σε αυτήν την ενιαία σύλληψη λοιπόν ηθικής και ρητορικής εντοπίζεται μια σημαντική πρόοδος έναντι της φορμαλιστικής ρητορικής των σοφιστών, ιδίως του Γοργία. Ο Γοργίας με τη ρητορική επίδειξη έθεσε τη δύναμη του λόγου στο επίκεντρο της διδασκαλίας του. Ο λόγος είναι *δυναστής μέγας* (82 B11,8). Η εξαιρετική δύναμη του λόγου είναι κατευθυντήρια γραμμή της σοφιστικής πειθούς, η οποία, εντούτοις, ως δυναστικός λόγος όχι σπάνια συνυφαίνεται με τη βίαιη επίτευξη προσωπικών συμφερόντων και το αποκαλούμενο «δίκαιο του ισχυρότερου» (Pedrique 2011).

Ο Ισοκρατικός λόγος είναι *δύναμις*, όχι όμως βίαιη. Τη θέση του δυναστικού ρόλου των σοφιστών καταλαμβάνει ο ηγεμονικός λόγος του Ισοκράτη. Ο λόγος είναι ηγεμών των πράξεων και των σκέψεων ενός ανθρώπου και αυτόν κατέχουν πρωτίστως όσοι διαθέτουν τις μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες (*Προς Νικοκλέα* §9 : τῶν ἔργων καὶ τῶν διανοημάτων ἀπάντων ἡγεμόνα λόγον ὄντα, καὶ μάλιστα χρωμένους αὐτῷ τοὺς πλεῖστον νοῦν ἔχοντας). Ο λόγος επομένως μετατρέπεται, σε πολιτισμικό σύμβολο, από το οποίο προέρχονται όλα τα αγαθά⁷⁵.

Επίσης, ο λόγος ήταν προνομιακό μέσο για τη δράση, και η δύναμη του μεγάλωνε με

⁷³ Ξάνθου (2001) 17

⁷⁴ Romilly (1994) 121

⁷⁵ Αλεξίου (2016) 84

την πρόοδο της δημοκρατίας⁷⁶. Μέσω του εὖ φρονεῖν και του εὖ λέγειν- όχι μέσω εξειδικευμένων γνώσεων-, ο Ισοκράτης αποδίδει στη ρητορική τη μεγαλύτερη ωφέλεια στη μόρφωση των ανθρώπων και χαρακτηρίζει τη ρητορική παιδεία ως *φιλοσοφία*⁷⁷. Ο λόγος θεμελιώνει την ηθική και καθιστά δυνατή τη συζήτηση, την πειστικότητα και την καθοδήγηση των χρηστών· ένα άτομο που παρέχει μια πραγματική εκπαίδευση σε αυτό το θέμα, αποδεικνύει τη δική του αρετή του πολίτη και αξίζει να προσφέρει βοήθεια στη διατήρηση των ιδανικών και της εξουσίας της πόλης⁷⁸.

Στον λόγο «*Κατά των Σοφιστών*» επικεντρώνει την κριτική του σε δύο ομάδες σοφιστών : στην πρώτη ανήκουν όσοι ορμώμενοι από την αλαζονεία τους θεωρούν ότι μεταδίδουν στους μαθητές τους όλα όσα χρειάζονται για να είναι ευτυχισμένοι, επιτυχημένοι κα εύποροι⁷⁹. Στον εισαγωγικό του λόγο «*Κατά των Σοφιστών*» γελοιοποιεί όλες τις χαρακτηριστικές έννοιες της εριστικής, οι συγκεκριμένοι σοφιστές ονομάζονται εριστικοί και η διδασκαλία τους έχει σχέση με τον τομέα της ηθικής. Η κινητήρια δύναμη αυτών των δασκάλων είναι η απόκτηση υλικού κέρδους. Το παράδοξο είναι ότι είναι δύσπιστοι προς τους ίδιους τους μαθητές τους και επιπλέον χωρίς να έχουν οποιαδήποτε ουσιαστική γνώση για κάποιο θέμα παριστάνουν τους δασκάλους⁸⁰. η δεύτερη ομάδα στην οποία επιτίθεται ο Ισοκράτης είναι όσοι ισχυρίζονται ότι διδάσκουν πολιτικούς λόγους, δηλαδή πολιτική ρητορεία. Το μόνο που κάνουν οι τελευταίοι είναι να διδάσκουν κάποιους δύσκαμπτους κανόνες χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους την ικανότητα και την εμπειρία των μαθητών τους. Η δυστυχία του αθηναϊκού κράτους είναι ότι εμπιστεύεται πολύ συχνά τις ακρότητες μιας φορμαλιστικής πολιτικής και, έρμαιο των δημαγωγών, δεν φροντίζει να αναλύσει νηφάλια τις περιστάσεις, παρούσες και παρελθούσες⁸¹.

Ο Ισοκράτης επικρίνει και τις δύο ομάδες για τους εξής λόγους : την πρώτη γιατί τα μέλη της ισχυρίζονται ότι διδάσκουν μια ακριβή επιστήμη για το πώς μπορεί κάποιος να ευτυχήσει και να επιτύχει στην ζωή του, αλλά αναλώνονται σε εριστικές λογομαχίες που δεν έχουν καμία σχέση με τη ζωή· τη δεύτερη γιατί τα μέλη της υπόσχονται ότι διδάσκουν μια επιστήμη ή τέχνη της ρητορικής που μπορεί να ασκηθεί από τον καθένα με βάση κάποιους σταθερούς κανόνες χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι φυσικές κλίσεις ή η πρακτική εμπειρία του μαθητή, σαν να πρόκειται για τη στεγνή εκμάθηση του αλφάβητου. Εκείνοι λοιπόν δεν δίνουν καθόλου προσοχή στη ικανότητα ή στην εμπειρία και διδάσκουν κάποιους δύσκαμπτους κανόνες, χωρίς καμία μέριμνα για το πώς θα εφαρμοστούν με κατάλληλο τρόπο : «οι λόγοι είναι

⁷⁶ Romilly (1994) 116

⁷⁷ Αλεξίου (2016) 212

⁷⁸ Gagarin (2010) 5

⁷⁹ «Αλλά η θρασύτητα των εριστικών έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε προσπαθούν να πείσουν τους νέους μας ότι αν παρακολουθούν τα μαθήματα τους θα μάθουν τι πρέπει να κάνουν στη ζωή και έτσι θα γίνουν πλούσιοι και ευτυχισμένοι. Αλλά αφού παριστάνουν τους δασκάλους και τους κατόχους τόσο πολύτιμων αγαθών, δεν ντρέπονται να ζητούν γι' αυτά μόνο τρεις ή τέσσερις μνές;» *Κατά των Σοφιστών* §3.

⁸⁰ Ξάνθου (2001) 368-369

⁸¹ Chatelet (2001) 203

καλοί μόνο εάν χαρακτηρίζονται από επικαιρότητα (*καιρός*), καταλληλότητα ύφους και πρωτοτυπία»⁸². Οι άνθρωποι αυτοί με την εμμονή στους κανόνες έχουν καταγράψει τους περισσότερους σε πραγματείες που τις ονομάζουν «τέχνες» και ισχυρίζονται ότι έχουν αφοσιωθεί σε μια ρητορεία που ο απώτερος σκοπός της είναι η δικαιοσύνη. Ωστόσο στην πράξη το μόνο που κάνουν είναι να τονίζουν την έφεση τους στην δικανική ρητορεία, της οποίας αντικειμενικός στόχος είναι η υπονόμηση της δικαιοσύνης. Ο Ισοκράτης δεν θεωρεί ότι υπάρχει κάποια τέχνη που είναι σε θέση να διδάξει τον αυτοέλεγχο και τη δικαιοσύνη σε όσους δεν την έχουν. Πιστεύει, όμως, ότι η μελέτη πολιτικών πραγματειών μπορεί να βοηθήσει να διεγερθεί και να σχηματισθεί η αρετή (§21)⁸³. Στη συνέχεια ο λόγος διακόπτεται στο σημείο όπου ο Ισοκράτης πρόκειται να εξηγήσει το νόημα του πιο ολοκληρωμένα και αφήνει την αίσθηση ότι στην Αθήνα του πρώιμου τέταρτου αιώνα υπήρχαν πολλοί ρητοροδιδάσκαλοι- πολύ περισσότεροι από όσους μπορούμε να αναγνωρίσουμε σήμερα- που παρείχαν διδασκαλία λεκτικών δεξιοτήτων, συχνά πολύ επιφανειακής μορφής.

Έν τέλει, η ασύγκριτος αξία του λόγου του «Περί των Σοφιστών» έγκειται στην ζωντάνια με την οποία μας δίνει βήμα προς βήμα το ξεκίνημα της σχολής του αλλά και του Πλάτωνα, μιας και η ίδρυση τους συμπίπτει χρονικώς. Ο Ισοκράτης εκκινεί από το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι της παιδείας έχουν «κακό όνομα» μεταξύ των ανθρώπων και αυτό το απέδιδε στις υπερβολικές προσδοκίες που γεννούν με τις απαγγελίες τους. Λαμβάνει έτσι θέση κατά της επικρατούσας τότε αντιλήψεως περί της παντοδυναμίας της αγωγής. Ο Ισοκράτης δεν προσβλέπει με ευνοϊκή διάθεση προς την διαλεκτική, όπως οι σωκρατικοί, οι οποίοι την συνιστούν ως πανάκεια. Μια αλάνθαστη γνώση των αξιών (φρόνηση), την οποία υποσχόντουσαν ως καρπό της διδασκαλίας τους φαίνεται στον άνθρωπο με τον κοινό νου ως κάτι που υπερβαίνει τα όρια του ανθρωπίνως δυνατού⁸⁴. Ποιος θνητός επιτρέπεται να τολμήσει να υποσχεθεί στους μαθητές του ότι θα τους δώσει μια «επιστήμη» περί αυτού που οφείλουν να πράττουν και να μην πράττουν, και ότι μέσω της «επιστήμης» αυτής θα οδηγήσει στην ευδαιμονία;

Όσο για τους μεταφυσικούς και τους φυσικούς- η κριτική κατά των οποίων δεν διακρίνεται σαφώς από την κριτική κατά της σοφιστικής, η φροντίδα τους να γνωρίσουν τη δομή του πραγματικού κρύβει έναν επικίνδυνο «ερασιτεχνισμό». Ο Ισοκράτης τους αντιμετωπίζει σαν ταχυδακτυλουργούς σχεδόν και θεωρεί φαιδρά τα πειράματά τους. Εξίσου δριμύς είναι με τους «γεωμέτρους και με αστρονόμους», τους οποίους κατηγορεί για υπερβολική επιτήδευση. Αναφέρει χαρακτηριστικά στο έργο του Ελένης εγκώμιο §5 «Ας φωτίζουν τους μαθητές τους στα πρακτικά ζητήματα της πολιτείας μας και ας τους μαθαίνουν να είναι ικανοί σε αυτά, έχοντας κατά νου ότι είναι πολύ προτιμότερο να έχεις μια λογική γνώμη για χρήσιμα πράγματα παρά ακριβή γνώση για άχρηστα». Δεν αρνείται πάντως ότι η έρευνα τους έχει διαπλαστική αξία και τη συστήνει, αρκεί να γίνεται με μέτρο, να μην παρατείνεται μετά την

⁸² Kennedy (2014) 73

⁸³ Kennedy (2014) 76

⁸⁴ Jaeger (1974) 138

εφηβεία και να μην φαντάζεται ότι θα βρει την αλήθεια των πραγμάτων, συγκεκριμένα υποστηρίζει «Διότι κατά τη γνώμη μου οι δάσκαλοι των εριστικών λόγων και αυτοί που ασχολούνται με την αστρονομία, τη γεωμετρία και άλλες τέτοιες επιστήμες δεν βλάπτουν αλλά ωφελούν τους μαθητές τους. Όχι όσο ισχυρίζονται οι ίδιοι, αλλά περισσότερο απ' όσο νομίζουν οι άλλοι» Περί Αντιδόσεως §261. Η πολιτική και πρακτική μέριμνα του Ισοκράτη στον Περί Ειρήνης, είναι τόσο έντονη, ώστε τον κάνει να αρνείται τη θεωρητική σκέψη και την επιστήμη. Όμως, ο λόγος για τον οποίο πρέπει να αποκηρύξουμε τις διαλεκτικές και επιστημονικές ασχολίες είναι ότι πρέπει να καταπολεμηθεί το κακό που ταλαιπωρεί την Ελλάδα, να βρεθεί ένα μέσο για να τερματιστεί η δυστυχία και να αποκατασταθεί η ειρήνη «Έχει μεγαλύτερη αξία να υπερέχεις ελαφρώς σε σπουδαία πράγματα παρά να υπερέχεις πολύ σε μικροπράγματα που είναι άχρηστα για την ζωή» Ελένης εγκώμιο §5. Για τον Ισοκράτη, μεταφυσικός δεν σημαίνει επικίνδυνος αλλά απλώς εγωιστής και επιπόλαιος⁸⁵. Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η επιδίωξη της επιστήμης, της αληθινής γνώσης λόγων και έργων, είναι αντίθετη στη φύση του ανθρώπου· η παιδεία στοχεύει στην ορθή γνώμη (δόξαν), με την οποία μπορεί κανείς να επιτύχει, όσο γίνεται περισσότερο, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα (πρβ. Περί Αντιδόσεως §271)⁸⁶. Η Ισοκρατική ρητορική είναι παιδεία με έντονα πρακτικό χαρακτήρα με την ορθή κρίση να είναι το χαρακτηριστικό του ισοκρατικά πεπαιδευμένου ανθρώπου⁸⁷.

3.5. Σχέση ρητορικής τέχνης του Ισοκράτη –Πλάτωνα και ο όρος Φιλοσοφία

Στην ελληνική γραμματεία του 4ου αιώνα π.Χ. ο Ισοκράτης ως ηγετικός εκπρόσωπος της ρητορικής ενσαρκώνει την κλασική αντίθεση προς τον Πλάτωνα και την σχολή του. Η έρις μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής για την αξίωση ποια είναι η καλύτερη μορφή παιδείας εκτείνεται από τότε ως δεσπόζων θέμα σε ολόκληρη την ιστορία του αρχαίου πολιτισμού. Η ουσία του ανθρωπισμού είναι συνέχεια του ρητορικού ρεύματος της αρχαίας παιδείας. Φιλοσοφία και ρητορική κατάγονται από τα μητρικά σπλάγχνα της ποίησης, της αρχαιότερης ελληνικής παιδείας. Το ερώτημα λοιπόν αν η φιλοσοφία ή η ρητορική αξίζει τον μεγαλύτερο έπαινο, αποδεικνύει περίτρανα, ότι το παλαιό δίπτυχο της γυμναστικής και μουσικής παιδείας των Ελλήνων έχει οριστικώς υποχωρήσει σε μια υποδεέστερη θέση⁸⁸. Βρισκόμαστε λοιπόν στην καρδιά της αντιπαράθεσης μεταξύ της φιλοσοφίας και της ρητορικής, η οποία εδραιώνεται τον 4^ο αι.π.Χ. Ωστόσο, η επίδραση της φιλοσοφίας επί της ρητορικής αξίζει να υπογραμμισθεί, δεδομένου ότι ενίοτε παραγνωρίζεται. Συχνά, η αρχαία ρητορική εκλαμβάνεται ως αντίπαλος της φιλοσοφίας, θέση αναντιρρήτως

⁸⁵ Chatelet (2001) 204

⁸⁶ Worthington (2007) 61

⁸⁷ Αλεξίου (2016) 89

⁸⁸ Jaeger (1974) 128 -129

ανακριβής⁸⁹. Η αντιπαλότητα φιλοσοφίας και ρητορικής αν οριστούν ως ξεχωριστή επιστήμη ή πρακτική είναι πεποιθήσεις που οφείλουμε στον Πλάτωνα. Στη δημοκρατική Αθήνα επικρατεί «ρητορική αναζήτηση» όπου το να λειτουργεί κανείς ως πολίτης σήμαινε να αγωνίζεται να πείσει. Σε τέτοιες συνθήκες ακόμα και όταν απουσιάζει η ρητορική δεινότητα είναι αναπόφευκτο. Οι πρακτικές του αντεπιχειρήματος και της «αντιλογίας» είναι θεμελιώδεις για τη δημοκρατία ενώ η επεξεργασία τους στη λόγια ρητορική δημιουργεί το μέσο, όχι μόνο για επίδειξη και έκθεση των στρατηγικών της δημόσιας συζήτησης, αλλά και για κριτική σκέψη. Αξίζει να αναφερθεί, ότι η ιστορία του Θουκυδίδη είναι ένα κείμενο που πρέπει να διαβάζεται και να ξαναδιαβάζεται γιατί είναι κείμενο με έντονα δείγματα αντιλογίας. Ο Θουκυδίδης καθιστά το έργο του ευέλικτο εργαλείο έκφρασης και διδασκαλίας για το οποίο αξία έχουν τα επιχειρήματα παρά η επίδειξη της ρητορικής⁹⁰. Χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες σε αυτήν την αντιπαράθεση, είναι ο Πλάτων και ο Ισοκράτης: ο πρώτος, ως μαθητής του Σωκράτη, αντιδιαστέλλει τη φιλοσοφία, ως υπέρτατη επιστήμη, και τη γνώση που προέρχεται από τη διαλεκτική αναζήτηση μιας απόλυτης και αχρονικής αλήθειας προς τη ρητορική που στηρίζεται στο εικόσ (εύλογο, πιθανό). Ο δεύτερος, ως μαθητής του Γοργία και εκφραστής ενός ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος, ασχολείται με την εκπαιδευτική δραστηριότητα θέτωντας τη ρητορική τέχνη στο επίκεντρο, η οποία συνυφίνεται με την κοινωνική και πολιτική παρουσία του πολίτη και στοχεύει, πέρα από την ειδική ρητορική εκπαίδευση, πρωτίστως στην ηθική καλλιέργεια⁹¹. Ο Ισοκράτης διαφυλάσσει την ερμηνευτική και πολιτικά συστατική ώθηση της παραδοσιακής ποιητικής παιδείας ενσωματώνοντάς την στο εκπαιδευτικό της πρόγραμμα με την ονομασία φιλοσοφία⁹². Για τον Πλάτωνα η ρητορική είναι κακέκτυπο αληθινής τέχνης (πρβ. Γοργία 463d), για τον Ισοκράτη εικόνα της συνολικής προσωπικότητας ενός ανθρώπου⁹³. Στον λόγο *Περί Αντιδόσεως*, στις §§84-85 ο Ισοκράτης συναγωνίζεται την παιδαγωγική δραστηριότητα των φιλοσόφων. Παραδέχεται ότι και άλλοι επαγγέλλονται τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, αλλά προτρέπουν σε μια αρετή, την οποία είτε οι υπόλοιποι άνθρωποι αγνοούν είτε οι ίδιοι ερίζουν για το περιεχόμενο της, ο ίδιος αναδεικνύεται αντίθετα σε έναν πρώιμο θεωρητικό της κοινής γνώμης, της *common sense*⁹⁴. Επίσης, η μομφή ότι οι φιλόσοφοι δεν είναι πρακτικοί άνθρωποι αλλά απόκοσμοι, απομονωμένοι από τον υπόλοιπο κόσμο, ήταν διαδεδομένη, κάτι που μαρτυρείται στο χωρίο από τον παραπάνω λόγο (§262) : «ἔξω παντάπασιν εἶναι τῶν ἀναγκαίων»⁹⁵. Ο Ισοκράτης αυτοπροβάλλεται ως εκφραστής ενός ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος και εκπρόσωπος των παραδοσιακών αξιών της καθημερινής ηθικής. Με την έννοια λοιπόν όμολογουμένη ἀρετή (καθημερινή ηθική) προβάλλει

⁸⁹ Pernot (2005) 92

⁹⁰ Haskins (2004) 55-56

⁹¹ Αλεξίου (2016) 62

⁹² Haskins (2004) 56

⁹³ Αλεξίου (2016) 82

⁹⁴ Αλεξίου (2016) 78, Haskins (2004) 124

⁹⁵ Ξανθάκη –Καρμάνου (1991) 57

την ηθική διάσταση της ρητορικής του, την οποία αντιδιαστέλλει προς την πλατωνική φιλοσοφία. Η κοσμοθεωρία του στηρίζεται στις κρατούσες παραδοσιακές αξίες και εκπροσωπεί την καθημερινή ηθική σύμφωνα με τον *Dover*, την οποία δεν αναπαράγει απλώς, αλλά την προσαρμόζει στις ιδέες της εποχής του για την παρουσία του ανθρώπου ως προσωπικής και πολιτικής οντότητας. Η προσήλωση στην όμολογουμένη ἀρετή, δεν αποτελεί για τον Ισοκράτη έκφραση αδυναμίας για βαθύτερη ηθική σκέψη, αλλά σταθερή αρχή της ρητορικής *λόγων παιδείας*. Είναι αξιοσημείωτη στο παραπάνω χωρίο που αναφέραμε στον λόγο *Περί Αντιδόσεως* §84 η εστίαση της όμολογουμένης ἀρετῆς στο αληθινό και ωφέλιμο περιεχόμενο της διδασκαλίας του Ισοκράτη. Η δεύτερη έννοια επεξηγεί την πρώτη : για τον Ισοκράτη αληθινό είναι το χρήσιμο, το πολιτικά ωφέλιμο. Ο ίδιος επιχειρεί με τη ρητορική του να προτρέψει το σύνολο της πόλης του σε μια πολιτική, η οποία θα φέρει ευημερία στους Αθηναίους και θα απαλλάξει τους υπόλοιπους Έλληνες από τα δεινά τους. Καθίσταται φανερό ότι ο Ισοκράτης ενσωματώνει στη ρητορική του παιδεία ηθικές και πολιτικές αξίες, οι οποίες σχετίζονται σε όλες τις βαθμίδες με την κοινωνική καταξίωση του πολίτη και την προβολή των πνευματικών και ηθικών του αξιών. Ωστόσο, δεν αποδέχεται την αποξένωση της ατομικής προσωπικότητας από την όμολογουμένην ἀρετήν της πόλης.

Έννοιες όπως *φιλάνθρωπος* και *ἐπίχαρις* αποδεικνύουν με σαφήνεια ότι ο Ισοκράτης επιδώκει την επαφή με το κοινωνικό σύνολο. Κατά συνέπεια, ο Ισοκράτης δεν είναι μόνο εκπρόσωπος γενικά αποδεκτών κοινωνικών και ηθικών αξιών της καθημερινής ηθικής, επιθυμεί να πάρει θέση στα προβλήματα της εποχής του και να διαμορφώσει την κοινή γνώμη. Ο δάσκαλος επιχειρεί να αποκαταστήσει τη σχέση της ατομικής προσωπικότητας με την πολιτική κοινότητα⁹⁶, άλλωστε ο Ισοκράτης, ήταν πάντοτε προσανατολισμένος στο κοινωνικό σύνολο⁹⁷.

Πρόκειται για ένα σύστημα παραδοσιακής ηθικής της πόλης και εξωτερίκευσης της όμολογουμένης ἀρετῆς. Η ηθικολογική πολιτισμική τάση καθορίζει σε τέτοιο βαθμό τη στόχευση των λόγων του, ώστε ο ίδιος να προβάλλει στην πολιτική του δέσμευση τη νέα ευθύνη της ατομικής προσωπικότητας, είτε αυτή αφορά γενικά τη χρήση του λόγου, ο οποίος ως ηγεμονικός-σε αντίθεση προς τον δυναστικό λόγο των σοφιστών-αντιμετωπίζεται ως υπέρτατο αγαθό και πολιτισμικό σύμβολο (ὕμνος στον λόγο στον *Περί Νικοκλέα* §§5-9, ο λόγος ως *εἶδωλον ψυχῆς Προς Νικοκλέα* §7) είτε αφορά ειδικά τη σύνταξη ενός εγκωμίου, όπου ο ρήτορας καλείται να ξεπεράσει τον συλλογικό έπαινο της πόλεως – κράτους ενός επιτάφιου λόγου και να εγκωμιάσει μια σύγχρονη ιστορική προσωπικότητα, χωρίς να υπολογίσει τον φθόνο (πρβ. *Ευαγόρας* §§5-7), είτε, τέλος, αφορά έναν πολιτικό άνδρα, ο οποίος ανάλογα με τις αξίες του μπορεί να ωφελήσει ή να βλάψει, ανεξάρτητα από το πολίτευμα στο οποίο πολιτεύεται (πρβ. *Παναθηναϊκός* §§132-133). Υπό αυτή την έννοια, στο Ισοκρατικό έργο κατοπτρίζονται ιδέες οι οποίες εκπέμπουν συνέπεια και συνοχή, ασχέτως αν πρόκειται για συμβουλές στη δημοκρατική πολιτική κοινότητα. Δεν είναι το πολίτευμα ή οι θεσμοί οι ασφαλιστικές δικλίδες στην Ισοκράτεια σκέψη, αλλά μια

⁹⁶ Αλεξίου (2016) 223

⁹⁷ Αλεξίου (2005) 42

«αριστοκρατία αξιών» που συνυφαίνεται με τους εκάστοτε ηγέτες ως φορείς αυτών των αξιών⁹⁸. Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι η τέχνη του να μιλά κανείς σωστά είναι ίδια με την τέχνη του να σκέπτεται σωστά. Και ακριβώς γι' αυτό μπορεί να ταυτίσει ρητορική και φιλοσοφία. Η ταύτιση γίνεται εσκεμμένα εν ονόματι ενός συγκροτημένου συστήματος σκέψης, του συστήματος του Ισοκράτη⁹⁹.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαφωνίας ανάμεσα στην φιλοσοφία του Πλάτωνα και την ρητορική του Ισοκράτη, αποτελεί το προοίμιο του παραινετικού λόγου *Προς Νικοκλέα* §§2-5, όπου ο Ισοκράτης αντικρούει την πλατωνική αντίληψη περί ρητορικής, δηλαδή ότι παρέχει τα μέσα για την πλεονεξία ως εξαπάτηση των συνανθρώπων. Οι δύο λέξεις κλειδιά είναι ἀρετή και πλεονεξία. Η δεύτερη είναι κατεξοχήν έκφραση ατομικών ανταγωνιστικών κινήτρων. Μέσα από την επιχειρηματολογία του Ισοκράτη αντιμετωπίζεται ο λόγος ως αναγνωρισμένο αγαθό, υπό την έννοια μιας καθημερινής ηθικής. Ο χειρισμός του λόγου επομένως είναι αντίστοιχος άλλων κοινών αγαθών, όπως είναι ο πλούτος, η ρώμη και η ανδρεία, τα οποία ανάλογα με την ωφελιμότητα και τη χρήση τους υφίστανται μια διαφοροποιημένη ερμηνεία, θετική ή αρνητική. Κατ' αναλογία, ο Ισοκράτης δικαιολογεί τη ρητορική επιδίωξη του πλεονεκτήματος, εφόσον αυτή κινείται στο πλαίσιο της δικαιοσύνης¹⁰⁰.

Επίσης, στα χωρία από το *Κατά Σοφιστών*, σύμφωνα με τον Livingstone, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τρεις χρήσεις του όρου φιλοσοφία. Πρώτον, η φιλοσοφία είναι πνευματική προσπάθεια και αυτό-βελτίωση κατά την προφανή έννοια της κοινής λογικής. Δεύτερον, σημαίνει τυπικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες όλων των ειδών, οι οποίες περιλαμβάνουν τόσο αυτό που έκανε ο ίδιος ο Ισοκράτης, όσο και κάποιες πρακτικές που αποδίδονται στους ανταγωνιστές.

Τρίτον, υπάρχει και μια φιλοσοφία, η οποία περιγράφεται στις §§15-18 και στην οποία αποδίδονται περιορισμένες ικανότητες για ηθική βελτίωση και στην §21 είναι υπέρμαχος μιας αυθεντικής φιλοσοφίας. Η παραπάνω τριμερή διάκριση της χρήσης φιλοσοφίας είναι υπερβολικά σχηματική. Όμως, είναι βοηθητική καθώς μας δίνει την δυνατότητα να αναγνωρίσουμε μια σημαντική στρατηγική πειθούς.

Η φιλοσοφία αποτελεί κομμάτι της ζωής κάθε έξυπνου και σκεπτόμενου ανθρώπου, αποτελεί δε τη βασική άσκηση της διανοητικής ενέργειας, το στοχασμό πριν τη δράση και την αυτό-βελτίωση του νου¹⁰¹. Τέλος, μέσω της φιλοσοφίας ο Ισοκράτης προσπαθεί να δώσει στον ρήτορα μια γενική μόρφωση και θέματα για ανάπτυξη: την θεωρεί σαν «προπαιδεία» για την εκμάθηση της ρητορικής τέχνης¹⁰².

Όπως υποστηρίζει ο μελετητής Jager, ο άνθρωπος που αποτελείται από ψυχή και σώμα, έχει ανάγκη για φροντίδα με την διπλή αυτή έννοια, και γι' αυτό οι παλαιότεροι άνθρωποι καθιέρωσαν το διττό της γυμναστικής ή της άσκησης του

⁹⁸ Αλεξίου (2016) 183

⁹⁹ Romilly (1988) 195

¹⁰⁰ Πρβ. *Προς Νικοκλέα* §2 και *Περί Αντιδόσεως* §§281-285

¹⁰¹ Livingstone (2008) 98-108

¹⁰² Flaceliere (2005) 145

σώματος και της πνευματικής αγωγής-εκπαίδευση του νου. Το τελευταίο δεν το χαρακτηρίζει ο Ισοκράτης ως συνήθως μουσική αλλά και ως *φιλοσοφία* ή *αγάπη* της *σοφίας*, καθώς η σχέση της ποίησης και των λοιπών «μουσικών» τεχνών προς την μόρφωση του πνεύματος είναι γι' αυτόν δεδομένη¹⁰³. Η σοφία και η φιλοσοφία ενισχύουν την κριτική ικανότητα, κυρίως σε πολιτικά ζητήματα¹⁰⁴.

Αναφορικά με την σοφία και την φιλοσοφία δεν έχουν καμία σχέση με τις δικαστικές συζητήσεις, ενώ ο ίδιος είχε παραπεμφθεί στη δικαιοσύνη και δηλώνει ότι είναι ανύπαρκτη από ορισμένους η φιλοσοφία. Η άποψη του είναι ότι η ανθρώπινη φύση δεν μπορεί να κατακτήσει την επιστήμη, η γνώση της οποίας θα μας βοηθούσε να ξέρουμε τι πρέπει να κάνουμε ή να λέμε στις υπόλοιπες σπουδές, σοφοί κατά τον Ισοκράτη είναι εκείνοι που με τις απόψεις τους μπορούν να φτάσουν στην καλύτερη λύση και ως φιλόσοφοι εκείνοι που αφιερώνουν τον χρόνο τους στις σπουδές με τις οποίες θα αποκτήσουν όσο το δυνατόν πιο σύντομα αυτή την ικανότητα του σκέπτεσθαι¹⁰⁵. Ο Ισοκράτης ισχυριζόταν ότι δίδασκε τη φιλοσοφία, και ποτέ δεν αναφέρεται στην τέχνη του ως ρητορική, αλλά πάντα ως τέχνη του λόγου, όρο, όμως, με τον οποίο εννοεί την τέχνη της πολιτικής συζήτησης για σημαντικά θέματα.

Οι ρήτορες και οι σοφιστές που βρίσκονται κοντά στον Πλάτωνα έχουν υιοθετήσει άδικες απόψεις για τον Σωκράτη παραδείγματος χάριν, καθώς είναι μέτοικοι και δεν βλέπουν το πραγματικό πρόβλημα της Αθήνας και των πολιτών της. Αυτοί με την γνώση που υποστηρίζουν ότι μπορούν «έτοιμη» να μεταδώσουν ,πλησιάζουν εξωτερικά τον πολύ κλειστό στον εαυτό του αττικό κόσμο. Ομιλούν υποτίθεται διεθνή γλώσσα και κάθε μορφωμένος μπορεί να τους κατανοήσει, λείπει όμως από την ομιλία τους η αθηναϊκή προφορά όπως και η χάρις και η ευχέρεια του λόγου, τις οποίες αποκτούμε μέσω συναναστροφής. Αυτοί προκαλούν εντύπωση με την μόρφωση τους και των σαγηνευτικών αλλά άκαρπων ικανοτήτων τους.

Αντίθετα, ο Ισοκράτης ήταν ένας Αθηναίος πολίτης που ενδιαφερόταν βαθιά για την πόλη του και είχε σαφείς απόψεις για την κοινωνία της και το διεθνή της ρόλο. Χρειάζεται η συγχώνευση του νέου στοιχείου στην διαδικασία της ατομικής ιστορικής ζωής, κάτι το οποίο δύναται να πραγματώσει κάποιος σαν τον Ισοκράτη, που να έχει σαφή συνείδηση της ιδιοτυπίας αλλά και της παρούσας φάσης της ιστορικής πορείας του λαού του¹⁰⁶. Στο έργο του «Κατά των Σοφιστών» για παράδειγμα, ο Ισοκράτης έχει ενώπιον του τον Γοργία και τον «Πρωταγόρα» του Πλάτωνος και προσπαθεί να διαχωρίσει την δική του θέση από το δικό του ιδεώδες περί παιδείας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ισοκράτης δεν αναφέρει ποτέ ονομαστικά τον Πλάτωνα, αλλά πολλά έργα του όπως στην προκειμένη περίπτωση ο λόγος *Κατά των Σοφιστών* μπορούν να θεωρηθούν ως απαντήσεις στις πλατωνικές επικρίσεις της ρητορικής¹⁰⁷.

¹⁰³ Kennedy (2014) 77

¹⁰⁴ *Περί Αντιδόσεως* §293

¹⁰⁵ *Περί Αντιδόσεως* §270

¹⁰⁶ Jaeger (1974) 132

¹⁰⁷ Ξάνθου (2001) 368

Επίσης αξίζει να υπογραμμίσουμε το θεμελιώδες «πιστεύω» του ότι ο ίδιος δίδασκε φιλοσοφία και ότι πραγματευόταν «ιδέες», κάτι που τον έφερνε σε έμμεση αντιπαράθεση με τον Πλάτωνα, ο οποίος αμφισβητούσε την αξία της ρητορικής τέχνης, καθώς θεωρούσε ότι αυτή δεν αποτελούσε μορφή γνώσης, εφόσον δεν διέθετε έναν σταθερό θεματικό πυρήνα¹⁰⁸. Για τον Πλάτωνα η ύψιστη βαθμίδα της αρετής και της παιδείας στηρίζεται στην δύναμη του ενστίκτου και της έμπνευσης ενώ η παιδεία του Ισοκράτη κινείται από ενσυνείδητο αυτοπεριορισμό και δισταγμό αποκλειστικά στο επίπεδο της φρόνησης και της έκφρασης της απλής γνώμης.

Η έννοια *φιλοσοφία* δεν έχει στον Ισοκράτη την ειδική πλατωνική σημασία μιας μεταφυσικής επιστήμης. Έλκει την καταγωγή της από την παλαιότερη χρήση του όρου¹⁰⁹ και σημαίνει την επίδιωξη γνώσης με πνευματική ενασχόληση, ειδικότερα τη συνδεδεμένη με διδακτικές μεθόδους παιδεία. Στον *Παναθηναϊκό* περιγράφει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τη σύλληψη της φιλοσοφίας που θα καλλιεργήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κριτικής ικανότητας η οποία χαρακτηρίζει «τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους». Εκείνους που χειρίζονται με σύνεση τα καθημερινά τους ζητήματα και εκφέρουν ανάλογα με τις περιστάσεις γνώμη σωστή και ικανή να εξυπηρετήσει καλύτερα το συμφέρον. Ύστερα είναι εκείνοι που συμπεριφέρονται σωστά και δίκαια στα άτομα που συναναστρέφονται και εκείνοι που υπομένουν εύκολα και καρτερικά τους απεχθείς και ενοχλητικούς και εκείνοι που συμπεριφέρονται στους άλλους με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επιείκεια και μετριοπάθεια. Ακόμα και σε εκείνους που κυριαρχούν απόλυτα στις ηδονές και δεν υποκύπτουν στις συμφορές αλλά τις αντιμετωπίζουν αντάξια της φύσης του ανθρώπου. Το σπουδαιότερο σε εκείνους που δεν διαφθείρονται από την ευτυχία, που δεν αφήνουν το χαρακτήρα να αλλοιωθεί, που δεν γίνονται υπερόπτες και ευχαριστιούνται περισσότερο με εκείνα που αποκτούν από την ίδια τους την φρόνηση¹¹⁰.

Ο Ισοκράτης ζητεί την αποστολή του ρήτορα όχι αφηρημένα στην μεμονωμένη αγόρευση και στις τυπικές πνευματικές προϋποθέσεις, τις οποίες αρχικά σκέπτεται κανείς, αλλά στην μετοχή του ως χαρακτήρας. Διότι η προσωπικότητα, η οποία βρίσκεται πίσω από τον λόγο ή εξωτερικεύει σε αυτόν την έκφραση της, είναι το καθεαυτό πειστικό μέσο σε κάθε λόγο.

Παράλληλα, ο Ισοκράτης επιμένει στον παραδειγματικό ρόλο του ίδιου του δασκάλου, ο οποίος εκτός από τη διδασκαλία πρέπει να αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τους μαθητές του. Πρώτα, ο μαθητής πρέπει να έχει κάποια εγγενή ικανότητα, την οποία η εκπαίδευση μπορεί να βελτιώσει, για παράδειγμα, δείχνοντας

¹⁰⁸ Ξάνθου (2001) 18

¹⁰⁹ Πρβ. *Ηροδ.* 1,30,2 : φιλοσοφῶν γῆν πολλήν θεωρίης εἵνεκεν ἐπελήλυθας · *Θουκ.* 2,40,1 : φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας.

¹¹⁰ *Παναθηναϊκός* §§30-32

στους μαθητές που να ψάξουν για θέματα προς επιχειρηματολογία και ενθαρρύνοντας την αυτοβελτίωση μέσω της *μάθησης και της άσκησης*¹¹¹. Ζητείται εδώ μια μέση οδός μεταξύ του «ρεαλισμού» των σοφιστών και του «ιδεαλισμού» του Πλάτωνα. Δεν υπάρχει τίποτε υπερφυσικό, καμία ανώτερη αξία ικανή να υπερβεί τις επιθυμίες : ο άνθρωπος είναι πάνω απ' όλα αισθητό ον και η προσπάθεια να τον αποτρέψουμε από τις ορέξεις του είναι μάταιη. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι εγκαταλείπεται το παραδοσιακό ιδεώδες της αρετής και της δικαιοσύνης : αν αντικαταστήσουμε την αισθητή ωφέλεια με μια στοχαστική ωφέλεια, υψωνόμαστε αμέσως στο ηθικό σύμπαν, εκεί όπου συμφέρει να είσαι δίκαιος¹¹². Ο σοφός δεν χρειάζεται να υμνεί τη βία ούτε να μεταμορφώσει την ανθρώπινη φύση : έχει απλώς χρέος να δείξει το δρόμο της επιτυχημένης πραγμάτωσης της.

Επίσης, ο Ισοκράτης απορρίπτει την εξίσωση του Πλάτωνα περί πλεονεξίας- αδικίας και βίας που πρεσβεύει η ρητορική, υποστηρίζοντας πως η γνήσια ρητορεία, η οποία είναι η αληθινή φιλοσοφία και παιδεία του πνεύματος, οδηγεί επίσης σε μια υψηλότερη μορφή αυτοπλουτισμού από εκείνο που πραγματοποιείται μέσω της επιθυμίας, της αρπαγής και της βίαιης πράξης, δηλαδή οδηγεί στην πνευματική καλλιέργεια της προσωπικότητας. Ο Ισοκράτης βλέπει την θεωρία αυτή στην εκπαίδευση της σχολής του, να πραγματοποιείται στον νέο άνθρωπο και τοποθετεί αυτήν και την αφοσιωμένη σπουδή της σε αντίθεση προς τις επιδώσεις της αμόρφωτης μάζας της Αθηναίας Νεολαίας, η οποία σπαταλά τις δυνάμεις της στο ποτό, στα παίγνια και στις ηδονές¹¹³. Παράλληλα, απορρίπτει όλες τις «νεωτερικές» λύσεις : αυτές ορισμένων σοφιστών, που αμφισβητούν το θεμελιώδες του κοινωνικού δεσμού και καταφεύγουν στην *ύβρη* μιας μανιώδους αυτοπραγμάτωσης. Δεν δέχεται ότι χρειαζόμαστε την επιστήμη για να καθορίσουμε τη δομή του ιδανικού κράτους. Η επιστήμη ρεμβάζει και αγνοεί το βασικό πρόβλημα, την αθλιότητα και το χάος των Ελλήνων, που απαιτούν άμεση λύση¹¹⁴. Η γνώση της ουσίας των πραγμάτων είναι απαγορευμένη στον άνθρωπο : το αποδεικνύει η εμπειρία. Άρα, εφόσον το καταλαβαίνουμε αυτό, πρέπει ως έντιμοι άνθρωποι να απορρίψουμε τα ψέματα των δασκάλων της σκέψης και τις ακροβασίες των διαλεκτικών και να επιστρέψουμε στην φρόνηση που θεμελιώνεται σε μια υγιή, μετριοπαθή και καθαρή ερμηνεία των συμβάντων. Τελικά το θέμα είναι να βρούμε την καλύτερη λύση στην πράξη¹¹⁵. Η αρετή δεν διδάσκεται διαλεκτικά όπως άλλωστε αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ισοκράτης «Και ας μη νομίσει κανείς ότι ισχυρίζομαι ότι ο ενάρετος βίος διδάσκεται» *Κατά των Σοφιστών* §21. Είναι καρπός μιας αγαθής

¹¹¹ Kennedy (2014) 73

¹¹² «Διότι δεν καταλαβαίνουν ότι τίποτα δεν συμβάλει περισσότερο στην απόκτηση χρημάτων, στη δόξα, στην ενάρετη διαγωγή, με μια λέξη στην ευτυχία, όσο η αρετή και οι ιδιότητες της αρετής» *Περί Ειρήνης* §32.

¹¹³ *Περί Αντιδόσεως* §§286- 290. Η περιγραφή της επιμελούς νεολαίας της σχολής του, η οποία αποκορυφώνεται στο ιδεώδες της αυτοκυριαρχίας και φροντίδας του εαυτού του κάθε πολίτη, είναι τελείως Σωκρατική. Βέβαια, ο Ισοκράτης υιοθετεί την πρακτική ηθική της Σωκρατικής, χωρίς την πλατωνική διαλεκτική και οντολογία, και την συγχωνεύει με την ρητορικο-πολιτική του μόρφωση.

¹¹⁴ Chatelet (2001) 225

¹¹⁵ Chatelet (2001) 205

φύσης, αρμονικής αγωγής και ατομικού -μετρημένου όμως- πειραματισμού. Με σημερινή ορολογία, θα λέγαμε ότι η αποστολή της παιδαγωγικής και της πολιτικής ψυχαγωγίας είναι να διαμορφώνουν, να διεγείρουν ή να ξυπνούν την «κρίση» των ανθρώπων 116.

Οι προσπάθειες λοιπόν του Ισοκράτη διακρίνονται από σεμνότητα, μια βαθιά σεμνότητα η οποία κάνει αντίθεση με τις συχνές μεγαλεπήβολες διακηρύξεις του : έργο της αληθινής φιλοσοφίας είναι να συνθέτει λόγους που ελκύουν με την ωραία μορφή τους και με το μεγαλείο των αισθημάτων που συγκινούν, να εκθέτει απλές ιδέες που τραβούν την προσοχή με τη μετριοπάθεια και την αλήθεια τους, η οποία αποδεικνύεται και με παραδείγματα από την κοινή εμπειρία, να προτείνει εφικτές λύσεις εξυπηρετώντας έτσι το γενικό συμφέρον. Η σοβαρότητα του εγχειρήματος συνδέεται έτσι άμεσα με τη σοβαρότητα της πολιτικής κατάστασης 117.

Επιπλέον, οι βλέψεις της Ισοκρατικής φιλοσοφίας αντιτίθενται προς τις βλέψεις τη φιλοσοφίας των μεταφυσικών και των σοφιστών : με τους πρώτους μοιράζεται την ιδέα ότι ο λόγος είναι κάτι σημαντικό, ότι μπορεί να προφυλάξει τους ανθρώπους από τη δυστυχία και να καθοδηγήσει επωφελώς την πράξη τους, ενώ από τους δεύτερους δανείζεται την απόρριψη της απόλυτης γνώσης, την επιθυμία της άμεσης δράσης και το ενδιαφέρον της αποτελεσματικότητας.

Αλλά, παρά το γεγονός ότι αρνείται την καθολικότητα μιας αντικειμενικής γνώσης, δεν δέχεται ότι το πεπρωμένο και η επιτυχία του ατόμου είναι οι μοναδικοί αληθινοί στόχοι. Είναι αξιοσημείωτο το πόσο αυτονόητη είναι για τον Ισοκράτη η σύνδεση ανάμεσα στο εἶναι και στο δοκεῖν. Ενώ για τον Πλάτωνα η δημόσια ζωή είναι σε τέτοια αθεράπευτη αναστάτωση, ώστε να καθίσταται αδύνατη η σύμπτωση των δύο μεγεθών. Μάλιστα, ο Πλάτων στο ένατο βιβλίο της *Πολιτείας* (592a-b) οραματίζεται μια ουτοπική πολιτεία, η οποία, σύμφωνα με τα λόγια του, υπάρχει ως πρότυπο στον ουρανό, αλλά πουθενά πάνω στη γη. Η παραπάνω σκέψη είναι ξένη προς την ισοκρατική ιδεολογία. Ο Ισοκράτης εκπροσωπεί τον γήινο κόσμο με τις αντιφάσεις του, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του, τον κόσμο μας δηλαδή. Στον *Φίλιππο* §12 αντιμετωπίζει ειρωνικά όσους σχεδιάζουν νόμους και ιδανικές πολιτείες, άχρηστες στην πραγματική πολιτική ζωή. Ο ίδιος πιστεύει πεισματικά και αισιόδοξα στην πραγμάτωση των ιδεωδών του και προβάλλει τις εξιδανικευμένες του ιδέες στην ένδοξη αθηναϊκή *πάτριον πολιτείαν*. Αφού υπήρξε η υγιής κοινωνία στο παρελθόν, ο Ισοκράτης είναι αισιόδοξος ότι αυτή μπορεί υπό προϋποθέσεις να ξαναυπάρξει.

Εκείνο που εντυπωσιάζει στην αντίληψη του Ισοκράτη περί της πλατωνικής παιδείας, όπως παρατηρούμε στον λόγο του «Κατά των Σοφιστών», είναι ότι παραβλέπει εντελώς το πολιτικό περιεχόμενο της διδασκαλίας του αντιπάλου του. Φαίνεται ότι ο Ισοκράτης απεκόμισε από τους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα την εντύπωση εκείνη την οποία απεκόμιζε και ο σύγχρονος τότε αναγνώστης : ότι πρόκειται αποκλειστικά για ηθικές πραγματείες, οι οποίες παραδόξως, είχαν κάποιο σύνδεσμο με την διαλεκτική. Το πλεονέκτημα της ρητορικής είναι, ότι αποτελεί μόρφωση

¹¹⁶ «Θα πρέπει να συγχωρούμε τους διαλεκτικούς για τη φιλοδοξία τους[...] Είναι ευπρόσδεκτος όποιος δείχνει με τα λόγια του έστω και ελάχιστη λογική» .*Περί Αντιδόσεως* §272

¹¹⁷ Chatelet (2001) 206

πολιτικής φύσης. Πρέπει όμως να εφεύρει έναν νέο «δρόμο», ώστε να κυριαρχήσει μια ηγετική θέση στον χώρο αυτό. Η παλαιότερη ρητορική έχει υστερήσει ως προς αυτό ενώ ο Ισοκράτης πιστεύει ότι μπορεί να φέρει την πολιτική ζωή το έθνους σε ένα υψηλότερο ήθος. Δυστυχώς δεν έχει διασωθεί το κύριο μέρος του λόγου, στο οποίο αναφέρεται διεξοδικώς στο θέμα αυτό. Ο Ισοκράτης διατυπώνει την θέση του έναντι του ιδεώδους του Πλάτωνα σχετικά με την επιστημονική ακρίβεια, ότι δηλαδή η ελάχιστη πρόοδος στην γνώση αληθινά σπουδαίων πραγμάτων αξίζει την προτεραιότητα έναντι της μεγαλύτερης πνευματικής υπεροχής σε ασήμαντα και ανούσια αντικείμενα, τα οποία καμία χρησιμότητα δεν έχουν για την ζωή. Παραδόξως, η στάση του Ισοκράτη έναντι του παιδευτικού στόχου του Πλάτωνα μεταβλήθηκε μόλις συνειδητοποίησε την πολιτική θέση της πλατωνικής φιλοσοφίας αλλά και την τεράστια παιδαγωγική του δύναμη. Μάλιστα, αργότερα, στο έργο του με τίτλο «Φίλιππος», όταν ο Πλάτωνας είχε πλέον πεθάνει και ο Ισοκράτης έβλεπε το πλατωνικό έργο στο σύνολο του, θεώρησε τον Πλάτωνα ως τον μεγαλύτερο θεωρητικό της πολιτειολογίας, του οποίου όμως οι ιδέες δεν είναι δυστυχώς πραγματοποιήσιμες¹¹⁸. Είναι έτοιμος τώρα, να αναγνωρίσει, ότι η διαλεκτική ή εριστική, όπως αρέσκειται ανέκαθεν να την αποκαλεί και οι μαθηματικές επιστήμες της αστρονομίας και γεωμετρίας δεν βλάπτουν την νεολαία, αλλά την ωφελούν. Η διαφορά του έγκειται στο ότι ο Ισοκράτης είχε επικεντρωθεί σε συγκεκριμένα πολιτικά προβλήματα, όπως η εσωτερική κατάσταση της Ελλάδας και οι μελλοντικές σχέσεις των ελληνικών κρατών μεταξύ τους μετά τον μέγα πόλεμο. Ο πόλεμος είχε κάνει οφθαλμοφανή την αδυναμία διατήρησης της μέχρι τότε κατάστασης και την ανάγκη μιας νέας δόμησης των ελληνικών κρατών με αποτέλεσμα όταν προσπαθούσε να προσαρμόσει την κοσμοθεωρία του Πλάτωνα σε αυτές τις συνθήκες αυτό δεν μπορούσε να καταστεί δυνατό.

Τέλος, ο Πλάτων είχε διατυπώσει κατά της ρητορικής την κατηγορία, ότι παρείχε μόνο μέσα πειθούς χωρίς όμως να παρέχει στόχους, με αποτέλεσμα να προσφέρει τελικώς στους ανθρώπους πνευματικά όπλα προς επίτευξη ανήθικων σκοπών. Πράγμα πολύ επικίνδυνο για την ρητορική. Αντίθετα, ο Ισοκράτης, ως ατομική προσωπικότητα, προβάλλει τις ανησυχίες του μέσω της ρητορικής, χωρίς να απαρνιέται αλλά ούτε και να περιορίζεται από την πόλη-κράτος. «Αθηναϊκός

¹¹⁸ Jaeger (1974) 147

πατριωτισμός συνδέεται με την ιδέα της πανελληνίας κοινότητας»¹¹⁹. Ο Ισοκράτης λοιπόν, στρεφόμενος προς την πανελλήνια ιδέα, προσπαθούσε να βρει μια μέση οδό μεταξύ της έως τότε ηθικής αδιαφορίας της ρητορικής αγωγής και της πλατωνικής διαχύσεως της πολιτικής σε ηθική. Η νέα ρητορική¹²⁰ όφειλε να βρει έναν ηθικό στόχο, ο οποίος όμως θα ήταν και πραγματοποιήσιμος. Αυτό επιτυγχανόταν, κατά την άποψη του, από την νέα του εθνική ηθική. Συγχρόνως εξασφάλιζε στην ρητορική ένα ανεξάντλητο θέμα, αυτό το κατεξοχήν θέμα πάσης υψηλότερου είδους ρητορικής. Πέραν της διδασκαλίας των κανόνων, ο Ισοκράτης επαγγελλόταν την πλήρη μόρφωση, ηθική και πνευματική, με την πεποίθηση ότι η ευλωτία προϋποθέτει χρηστότητα σκέψης και ήθους¹²¹. σε μια εποχή, όπου η δύναμη της παλιάς πίστεως εξαφανιζόταν και η πολιτειακή μορφή της πόλης-κράτους κλονιζόταν, το όνειρο της εθνικής ενότητας και του μεγαλείου παρουσιαζόταν ως μια δύναμη εμπνεύσεως ενώ παράλληλα έδινε νέο περιεχόμενο στην ζωή. Θέτοντας λοιπόν τις πολιτικές ιδέες του, εκφράζει το τέλος μιας εποχής (της κλασικής πόλεως-κράτους) αλλά και τον ιδεολογικό πρόδρομο μιας άλλης (της ελληνιστικής μοναρχίας)¹²². Ωστόσο, η διατύπωση «την εϋνοϊαν ... διαφυλάττειν» (πρβ. *Φίλιππος* §76) παραπέμπει στην επίσημη γλώσσα της πόλης, είναι η σταθερή διατύπωση που απαντά σε τιμητικά ψηφίσματα, όταν κάποιος επαινείται για την εϋνοϊα του προς την πόλη. Αυτό είναι σημαντικό, καθώς αποδεικνύει ότι ο Ισοκράτης δεν απομακρύνεται από τις σταθερές αξίες της πόλεως-κράτους, αλλά τους δίνει νέα κατεύθυνση στο πλαίσιο της πανελληνίας κοινότητας¹²³.

3.6 Σχέση ρητορικής τέχνης Ισοκράτη - Αριστοτέλη

Η ρητορική είχε τον 4^ο αι. π.Χ., παρά τη φιλοσοφική κριτική, τεράστια απήχηση και η ανάπτυξη της σχολής του Ισοκράτη δεν άφησε αδιάφορο τον Αριστοτέλη, ο οποίος μάλιστα παρωδώντας έναν στίχο από τον *Φιλοκτήτη* του Ευριπίδη, δηλώνει «είναι αισχρό να σιωπά κανείς και να αφήνει τον Ισοκράτη να ομιλεί». Από την άλλη το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του αντλεί τα περισσότερα υφολογικά παραδείγματα από το Ισοκράτειο έργο, συνηγορεί υπέρ της αναγνώρισης του Ισοκράτη ως κορυφαίου χειριστή του έντεχνου πεζού λόγου. Δεδομένης, επιπλέον, της ηθικής διάστασης της Ισοκράτειας ρητορικής αλλά και της πρακτικής διάστασης της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη, δεν επιτρέπονται σήμερα μονοσήμαντες προσεγγίσεις. Ο Αριστοτέλης είναι εξοικειωμένος με την Ισοκρατική τεχνική των ρητορικών εγκιβωτισμένων εγκωμίων, λέει χαρακτηριστικά πως «στους επιδεικτικούς λόγους πρέπει κανείς να διανθίζει τον λόγο του με επαίνους, όπως κάνει ο Ισοκράτης· γιατί όλο και κάποιο πρόσωπο εισάγει»¹²⁴. Ο Ισοκράτης

¹¹⁹ Αλεξίου (2016) 185

¹²⁰ Ο Ισοκράτης δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο «ρητορική» για να αναφερθεί σε δημόσια ομιλία ή διδασκαλία στην τέχνη του λόγου, αν και περιστασιακά χρησιμοποιεί το επίθετο «ρητορική». Gagarin (2000) 8

¹²¹ Pernot (2005) 73

¹²² Αλεξίου (2016) 184

¹²³ Όπου παραπάνω 240

¹²⁴ Πρβ. *Ρητορική* Αριστοτέλη 1418a §§33-34

θεώρησε ότι η προσέγγιση της κατηγοριοποίησης και συστηματοποίησης του Αριστοτέλη δεν ήταν χρήσιμη μέθοδος για προχωρημένη μελέτη, αν και είδε την αξία του ως προκαταρκτικό στάδιο. Όπως δείχνει η δυσκολία στην κατηγοριοποίηση των λόγων του Ισοκράτη, ο ίδιος δεν προσυπέγραψε την κλινική προσέγγιση¹²⁵ του Αριστοτέλη στην ανάλυση των λόγων όπως καταδεικνύεται στο πρώτο βιβλίο της Ρητορικής. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσε να υπάρξει ένας διαχωρισμός μεταξύ μιας Ισοκρατικής παράδοσης στην κλασική ρητορική, προς την οποία αντιπαραβάλλεται μια Αριστοτελική παράδοση. Υπ' αυτήν την έννοια η Ισοκρατική παράδοση δίνει έμφαση στη γραπτή παρά στην προφορική διαπραγμάτευση, στον επιδεικτικό παρά στον συμβουλευτικό ή στο δικανικό λόγο, στο ύφος παρά στην επιχειρηματολογία, στη διεύρυνση και στην άμβλυση παρά στη σφριγηλότητα. Αυτή η διάκριση προέρχεται συγκεκριμένα από ένα χωρίο στο λόγο του Κικέρωνα *Περί ευρέσεως* (2.8), όπου γίνεται λόγος για δύο «οικογένειες» δασκάλων στην περίοδο μετά τον Ισοκράτη και τον Αριστοτέλη, από τις οποίες η μία ενδιαφερόταν κυρίως για τη φιλοσοφία, αλλά έδινε κάποια προσοχή και στη ρητορική, ενώ η άλλη ήταν αφοσιωμένη αποκλειστικά στο ενδιαφέρον του λόγου¹²⁶.

Οι δύο άνδρες εργάστηκαν σε μια εποχή πνευματικής μετάβασης. Ο Αριστοτέλης εξέτασε την επιστημονική συστηματική αντιμετώπιση των ερωτήσεων που είχε πριν από αυτόν. Ο Ισοκράτης πολέμησε εναντίον αυτής της συστηματοποίησης. Ίσως στοχεύει στον Αριστοτέλη και στις διαλέξεις του όταν επικρίνει εκείνους που αντιμετωπίζουν τη ρητορική ως μια «διαταγμένη τέχνη»¹²⁷. Ανεξάρτητα από τις όποιες διαφορές ανάμεσα στην Ισοκρατική και την Αριστοτελική θεωρία περί φιλοσοφίας και ρητορικής ή τον ανταγωνισμό μεταξύ των σχολών τους, ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στον Ισοκράτη τον εξαιρετο δεξιότηχην του γραπτού λόγου και την ιδιαίτερη συμβολή του στην εξέλιξη του ρητορικού ύφους, ιδίως του επιδεικτικού. Μάλιστα, στην περιπατητική παράδοση υφολογικό πρότυπο υπήρξε ο Ισοκράτης¹²⁸. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο ρήτορας πρέπει να εμφανίζεται μέσω του ρητορικού λόγου ως *επεικής*, όχι μέσω του πρότερου βίου¹²⁹. Ο Αριστοτέλης επιθυμεί τη ρητορική τέχνη αυτάρκη, διαχωρισμένη από τη συνολική κοινωνική παρουσία του ρήτορα. Ο Ισοκράτης συνδέει τη ρητορική κατάρτιση με τη δημιουργία του καλού κάγαθοῦ σε όλες του τις εκδηλώσεις, με τη διαμόρφωση του πολιτικά ενεργού πολίτη μέσα στην αθηναϊκή δημοκρατία. Γι' αυτόν τον λόγο η επίδραση της καλής φήμης δεν περιορίζεται στον ρητορικό λόγο, αλλά επεκτείνεται και στις *πράξεις* (§280)¹³⁰. Σε μια δραματική παρέκβαση στον *Περί Αντιδόσεως* (§§101-139) ο Ισοκράτης συντάσσει ένα απολογητικό εγκώμιο στον Αθηναίο στρατηγό και

¹²⁵ α) Συμβουλευτικός λόγος
β) Δικανικός λόγος
γ) Επιδεικτικός λόγος

¹²⁶ Kennedy (2014) 80-81

¹²⁷ Worthington (2010) 70

¹²⁸ Αλεξίου (2016) 144

¹²⁹ *Ρητορική* 1356a §§8 – 10 «δεῖ δὲ καὶ τοῦτο συμβαίνειν διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ μὴ διὰ τοῦ προδεδοξάσθαι ποιόν τινα εἶναι τὸν λέγοντα».

¹³⁰ Haskins (2008) 11-30, 81-107

αγαπημένο του μαθητή, ο οποίος είχε τη φυσική ικανότητα να γίνει καλός κάγαθος (§138), να αναδειχθεί δηλαδή για χάρη της πατρίδας του και της Ελλάδας σε αγαθόν στρατηγόν και φρόνιμον (§117), αλλά δεν ήταν σε θέση να κερδίσει την εύνοια των συμπολιτών του και των ρητόρων που έβαλλαν εναντίον του. Ο Ισοκράτης είναι υπερήφανος για τις επιτυχίες του μαθητή του, οι οποίες στηρίζονται στις διανοητικές του ικανότητες και στην ισοκρατική του παιδεία¹³¹. Οι ενέργειες ενός ανθρώπου εξαρτώνται επίσης από την κρίση των συμπολιτών του και η καλή φήμη του πολίτη έχει την ίδια σημασία για την πολιτική ζωή που έχει για την επίτευξη της πειθούς η καλή φήμη του ρήτορα. Δεν είναι τυχαίο ότι στον *Περί Αντιδόσεως* §§281-285 σχετικά με την αναφορά της *πλεονεξίας*, έρχεται στο προσκήνιο μόνο ο πολιτικός άνδρας, η ρητορική τίθεται πλέον στο περιθώριο. Επομένως, ο Ισοκράτης αποδίδει στην εύνοια της κοινής γνώμης μια τεράστια δύναμη, η οποία είναι σε θέση να ξεπεράσει και την ίδια την αλήθεια (§134 ή γάρ εύνοια πάντας οὕτω διατίθησιν). Συνδέει λοιπόν τη ρητορική κατάρτιση με τη δημιουργία του *καλού καγαθού* σε όλες του τις εκδηλώσεις, με τη διαμόρφωση του πολιτικά ενεργού πολίτη μέσα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία¹³². Είναι φανερό ότι ο Ισοκράτης επιχειρεί εδώ διαπαιδαγωγήσει το ακροατήριό του, να διαπλάσει την κοινή γνώμη, εντάσσοντας στη ρητορική του παιδεία μια κατ' εξοχήν αμφισβητούμενη ατομική ανταγωνιστική αξία¹³³. Μάλιστα, παραδέχεται ότι αυτό το θέμα του δημιουργεί τις μεγαλύτερες δυσκολίες (πρβ. §281 πλεονεξίαν... δυσχερέστατον τῶν ρηθέντων). Η αληθινή πλεονεξία χαρακτηρίζει τους ευσεβείς έναντι των θεών και τους δίκαιους έναντι των συνανθρώπων. Πρόκειται για την περιφραστική απόδοση του κανόνα των δύο αρετών *οσίως* και *δικαίως* (πρβ. §321). Ο Ισοκράτης διατείνεται ότι έχει αντιστραφεί η συνήθης σημασία των λέξεων, εφόσον κάποιος θεωρούν ότι, όσοι διαπράττουν αξιόποινες πράξεις με μικρές απολαβές, ασχέτως της κακής φήμης, είναι πλεονεκτικοί, και όχι οι ευσεβέστατοι έναντι των θεών και όσοι συναναστρέφονται άριστα τους συμπολίτες τους (§§283-284). Με την έννοια *πλεονεξία* ο Ισοκράτης δικαιολογεί την επιθυμία για επιτυχία και υπεροχή, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή θα κινείται στο πλαίσιο της δικαιοσύνης: «τοὺς ὀσιωτάτους καὶ δικαιοτάτους, οἱ περὶ τῶν ἀγαθῶν ἀλλ' οὐ τῶν κακῶν πλεονεκτοῦσι». Ο Ισοκράτης στρέφεται, έτσι, εναντίον της σοφιστικής ταύτισης του δικαίου με το συμφέρον του ισχυρότερου (πρβ. Πλατ.. *Πολ.* 338c : τὸ τοῦ κρείττονος φῆς συμφέρον δίκαιον εἶναι). Είναι μια διαφορετική αντίληψη έναντι της ακραίας θέσης του σοφιστή Καλλικλή στον πλατωνικό *Γοργία*, ο οποίος προπαγανδίζει την υπεροχή των ισχυρότερων έναντι των αδυνάτων (483d, 491d), χωρίς να τους αποδίδει καμία ηθική αξία. Αντίθετα, είναι η ανανδρία πολλῶν ανθρώπων, η οποία επαινεί τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη (492a

¹³¹ Η σύγκριση με τη μεμονωμένη επιτυχία του Λύσανδρου στους Αιγὸς ποταμούς είναι χαρακτηριστική : ἄριστος στρατηγός δεν είναι εκείνος που στηρίζεται σε μια ευτυχῆ συγκυρία, ὅπως ο Λύσανδρος, ἀλλὰ ὅποιος επανειλημμένα και σε δύσκολες καταστάσεις ενεργεῖ ὀρθά και με σύνεση, ὅπως ακριβῶς ο Τιμόθεος (§128) : ἐπὶ πολλῶν καὶ παντοδαπῶν καὶ δυσκόλων πραγμάτων ὀρθῶς ἀεὶ πράττων καὶ νοῦν ἐχόντως διατετέλεκεν.

¹³² Roulakos - Depew (2004) 173

¹³³ Αλεξίου (2016) 217-218

κ.ε.). Ο Ισοκράτης προσεγγίζει, αντιθέτως, τη σωκρατική θέση ότι κάποιος πρέπει να διοικεί το κράτος και την οικία του με σωφροσύνη και δικαιοσύνη¹³⁴.

Εκείνο, ωστόσο, που διαφοροποιεί την αριστοτελική μορφή από τις ισοκρατικές ιδέες είναι η αυτάρκεια της. Η *καλοκαγαθία* του αριστοτελικού *μεγαλοψύχου* δεν εξαρτάται από την κρίση των συνανθρώπων του ούτε από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Επειδή γι' αυτόν τόσο η τιμή όσο και οποιοδήποτε άλλο εξωτερικό αγαθό είναι ασήμαντο, δίνει την εντύπωση του υπερόπτου (πρβ. *Ηθ. Νικ.* 1124a 20). Λόγω της ορθότητας των αποφάσεων του περιφρονεί τους άλλους.

3.7. Ισοκράτης και Ποίηση

Η ρητορική είναι μια λέξη, ποιητική δημιουργία. Όπως οι σοφιστές αισθάνονται ότι αποτελούν τους γνήσιους διαδόχους των ποιητών και ότι έχουν μεταφέρει στον πεζό λόγο τα λογοτεχνικά είδη εκείνων, έτσι και ο Ισοκράτης είναι βέβαιος ότι συνεχίζει το έργο των ποιητών και αναλαμβάνει τον ρόλο, τον οποίο εκείνοι είχαν διαδραματίσει στην ζωή του έθνους. Βέβαια, ο Ισοκράτης μέσα στα έργα του δεν αντιμετώπισε με ιδιαίτερη συμπάθεια την ποίηση ή την μουσική. Η απόσταση που τηρεί ο Ισοκράτης από τις δύο τέχνες μπορεί επίσης να αποδοθεί στην ανταγωνιστικότητα με την οποία τις αντιμετώπιζε, κρίνοντας πως η καλλιέργεια του πεζού λόγου αποφέρει εξίσου έντεχνα με τα ποιητικά¹³⁵. Η σύγκριση της ρητορικής προς την ποίηση είναι κάτι περισσότερο από μια ευφυή παρατήρηση, κάτι το οποίο στους λόγους του Ισοκράτη βλέπουμε συνεχώς την επίδραση αυτής της άποψης. Συγκεκριμένα, το εγκώμιο των μεγάλων ανδρών έχει γραφεί κατά το πρότυπο του ύμνου, ο προτρεπτικός λόγος ακολουθεί τα πρότυπα της παραινετικής ελεγείας και του διδακτικού έπους, σε αυτά, ακόμη οι ιδέες του Ισοκράτη ακολουθούν την παράδοση των αντίστοιχων ποιητικών ειδών¹³⁶. Παράλληλα, στον λόγο του *Προς Νικοκλέα* §43 ο Ισοκράτης μνημονεύει επαινετικά τον συμβουλευτικό ρόλο των ποιητών του παρελθόντος Θεογνή, Ησιόδου και Φωκυλίδη. Αυτόν τον ρόλο ενός πνευματικού καθοδηγητή ακολουθεί με απόλυτη συνέπεια ο Ισοκράτης, σχεδόν σε κάθε λόγο του, είτε απευθύνεται σε απλούς μαθητές, είτε σε μονάρχες, είτε σε πολιτικές κοινότητες. Το παράδειγμα είναι τόσο κεντρικό στην ισοκρατική ιδεολογία-δεν πρόκειται για απλό ρητορικό τόπο-, ώστε ο Ισοκράτης μορφοποιεί, μετατρέπει συστηματικά τους λόγους του σε παιδαγωγικά παραδείγματα με παραινετικό σκοπό, ανάλογο των υποθηκών των ποιητών του παρελθόντος¹³⁷. Ο λόγος *Προς Νικοκλέα*, αποτελεί ηθική παραινέση προς τον μαθητή του Ισοκράτη Νικοκλή¹³⁸ για το πώς δει βασιλεύειν¹³⁹, είναι ενδεικτικός του προβληματισμού της εποχής σχετικά με τη

¹³⁴ Όπου παραπάνω 218-219

¹³⁵ Mathieu (1995) 55

¹³⁶ Jaeger (1974) 142

¹³⁷ Αλεξίου (2016) 176-177

¹³⁸ Hunger (1991) 134,248

¹³⁹ Norlin (1928) 38,39

διδασκαλία της *αρετής* και της πρακτικής παιδείας που προσέφερε ο Ισοκράτης¹⁴⁰. Ο λόγος αυτός είναι πολύ σημαντικός για την δική μας οπτική, καθώς αποτελεί ιδανική περίπτωση για τη μελέτη της συνέχισης των αρχαϊκών ηθικών αξιών ή της μετάπλασης τους στα ήθη της κλασικής εποχής, καθώς συνδυάζουν δύο αποκλειστικές, μέχρι τότε, λειτουργίες της ποίησης, τον *αἶνο* (έπαινος και παραίνεση) και τον *ῥυμό* της *αρετής* και των πράξεων των αγαθών.

Η αξία της ποιήσεως λοιπόν κατά τον Ισοκράτη στην εκπαιδευτική διαδικασία αναπτύσσεται στις §§40-53 (*Προς Νικοκλέα*), και βρίσκεται στην επιλεκτική χρήση της. Η διάρθρωση του τμήματος (§§40-53) ξεκινά με δύο παραγράφους (40-41) στις οποίες επισημαίνεται ότι ο λόγος δεν ανήκει στο είδος που απαιτεί καινοτομία και νεωτερικότητα. Αντίθετα, απαιτεί συνδυασμό και επιλογή των αποφθεγμάτων της συλλογικής σοφίας και όσο το δυνατόν καλύτερη διατύπωση. Οι επόμενες τρεις παράγραφοι (42-44), όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αναφέρονται στη γνωμολογική ποίηση του Ησιόδου, του Θεογνή και του Φωκυλίδη και στην αξία τους ως συμβούλων στη ζωή. Στη συνέχεια, (§§ 45-49) επισημαίνεται ότι, παρόλο που αυτή η ποίηση είναι ωφέλιμη, η φύση των ανθρώπων είναι τέτοια που προτιμά τους ευχάριστους λόγους.

Όμως ο Ισοκράτης προτιμά το είδος της γνωμολογικής και συμβουλευτικής ποίησης και της μεταφοράς των διδαγμάτων των ποιητών σε πεζό λόγο, επειδή απευθύνεται σε ένα βασιλιά, του οποίου η συμπεριφορά όπως προαναφέρθηκε, πρέπει να διαχωρίζεται από τις επιθυμίες και τις συνήθειες του πλήθους (§§ 50-53).

Συμπερασματικά, ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τη γοητεία που ασκεί η επική και τραγική ποίηση. Τονίζει ωστόσο ότι ο βασιλιάς πρέπει να ξεχωρίζει από το πλήθος. Για αυτόν οι σύμβουλοι είναι ακόμη πιο χρήσιμοι από τους ποιητές, γιατί είναι απομονωμένος κοινωνικά και η πηγή σοφίας του πρέπει να είναι οι *φρόνιμοι σύμβουλοι*. Υπονοεί ότι ο ίδιος είναι αγαθός σύμβουλος, θυμίζει τη φρόνηση και τη γνώση του που του επιτρέπουν να χρησιμοποιεί το ιστορικό και μυθικό παρελθόν, τα διδάγματα των ποιητών, ώστε να δίνει κατάλληλες συμβουλές, όπως ακριβώς είχε συμβουλευσει και τον Νικοκλή (§35) και όπως έκαναν οι αγαθοί ομηρικοί αγορητές. Οι συμβουλές του Ισοκράτη επαναλαμβάνουν τα ηθικά διδάγματα που είναι ήδη γνωστά στον Νικοκλή. Ο παραινετικός λόγος δεν χρειάζεται πρωτοτυπία και νεωτερισμό, αλλά πρέπει να συγκεντρώνει τις διεσπαρμένες ιδέες και να τις διατυπώνει όσο το δυνατόν καλύτερα. Εδώ, αντιστρέφεται ο τόπος της δυσκολίας επινόησης νέων θεμάτων που απασχολεί τον ποιητή (πρβ. Πίνδ. Νεμεόνικος 8.19-22) και ενδεχομένως μνημονεύεται και η πινδαρική ιδέα ότι, όταν μιλά κάποιος κατά καιρόν, συγκεντρώνει πολλά νοήματα σε λίγα λόγια¹⁴¹. Η ιδέα ότι οι συμβουλές του Ισοκράτη απηχούν τα παραδοσιακά διδάγματα επαναλαμβάνεται στους λόγους του και τον συνδέει με την παράδοση των σοφών αγορητών και των διδακτικών ποιητών.

¹⁴⁰ Jaeger (1968) 163-4

¹⁴¹ Usher (1999) 138,148

Όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα με το ύφος του λόγου του Ισοκράτη, ο ίδιος θεωρεί ότι η ποίηση εξαιτίας του περιεχομένου και του μέτρου της υπερτερεί έναντι της πεζογραφίας. Η ιδέα ενός ποιητικού πεζού λόγου υφίσταται ήδη από την εποχή του Γοργία, ο οποίος εντυπωσίασε τους Αθηναίους το 427π.Χ., όμως τον 4^ο αι. π.Χ. οι διαφορές ανάμεσα στην ποίηση και την πεζογραφία κρίνονται σημαντικές. Όσον αφορά την χρήση των λέξεων¹⁴², το ισοκράτειο έργο απέχει εξίσου και από τον διαλεκτικό λόγο και από την ποιητική έκφραση¹⁴³. Ο διαλεκτικός λόγος είναι αρκετά γενικόλογος και δεν τολμά να θίξει τα ζητήματα που απασχολούν την κοινή γνώμη, με το πρόσχημα της επιστήμης, απομονώνεται από την αληθινή κατάσταση και δεν ξέρει να πλάθει «προσωπικότητες»· ενώ η ποιητική έκφραση είναι πιο κοντά στο συμβάν, στην πράξη, αντιμετωπίζει όμως ανάλαφρα τα πιο σοβαρά ζητήματα, αρκείται στο εύκολο και δεν διστάζει να διαστρεβλώνει την πραγματικότητα. Να σημειωθεί, ότι ο Ισοκράτης, παρά τους ισχυρισμούς του για την υπεροχή της ποίησης έναντι του πεζού λόγου, επιχειρεί παράλληλα να την αποδυναμώσει τόσο στο αισθητικό αποτέλεσμα όσο και στο περιεχόμενο. Έτσι, αποδίδει το ψυχολογικό πλεονέκτημα στην ποίηση, η οποία μόνο με τον ρυθμό και το μέτρο υπερτερεί της πεζογραφίας, ακόμη και αν υστερεί ως προς το ύφος και το περιεχόμενο¹⁴⁴. Επιπλέον, ο Ισοκράτης αναγνωρίζει, ότι η ποίηση δικαιούται να χρησιμοποιεί ασυνήθιστες λέξεις, νεολογισμούς, μεταφορές και κάθε άλλο μέσο αισθητικού εντυπωσιασμού. Σε αντίθεση με τα ποιητικά υφολογικά στολίδια, ο πεζός λόγος προσανατολίζεται στην ακριβή σχέση λέξεων και διανοημάτων. Οι «πανελλήνιοι και πολιτικοί λόγοι», τα «εγκώμια» και οι «παρααινέσεις» δείχνουν ενδιαφέρον, όπως και η ποίηση, για την ιδιαιτερότητα του γίνεσθαι· υψώνονται όμως και πέρα από το γραφικό και επιχειρούν να εξαγάγουν από τα γεγονότα αρχές συγκεκριμένης δράσης¹⁴⁵. Επισημαίνει λοιπόν ο ρήτορας τις διαφορές μεταξύ ποιητικού και πεζού λόγου (*Ευαγόρας* §§8-11), επενδύει εντούτοις στην προσέγγιση πεζού και ποιητικού, έτσι ώστε ο επιδεικτικός λόγος να υπερβαίνει το επίπεδο ύφους του δικανικού¹⁴⁶.

Όμως, το γεγονός ότι η ποίηση μαγεύει τους ακροατές (πρβ. *Ευαγόρα* §10) σχετίζεται με το ψυχαγωγείν του ακούοντα· πίσω από τη φράση διακρίνεται η λεπτή ειρωνεία του Ισοκράτη, καθώς το αισθητικό κάλλος της ποίησης δεν συνάδει κατ' ανάγκη με ένα χρήσιμο περιεχόμενο, αλλά αποσκοπεί απλά και μόνο στην ικανοποίηση του ακροατηρίου. Στον *Προς Νικοκλέα* §§48-49 ο Ισοκράτης διατείνεται ότι, όποιος επιθυμεί να ενθουσιάσει τους πολλούς, πρέπει να αναζητήσει όχι τους πιο ωφέλιμους αλλά τους πιο μυθώδεις λόγους. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε σχέση προς την κοινωνική θέση και την αξιοπρέπεια του ρήτορα η παραλληλία με τον ποιητή είναι καθοριστική. Το νέο αυτό επάγγελμα θα πρέπει να στηρίζεται σε κάτι παραδεδομένο και θεμελιωμένο, να αντλεί από εκείνο τα μέτρα του.

Έτσι, το παιδευτικό πνεύμα που εμπνέει την ρητορική του Ισοκράτη ακολουθεί το

¹⁴² Πρβ. προηγουμένως «Το ύφος του Ισοκράτη» σελ.11

¹⁴³ Πρβ. *Ευαγόρας* §§8-11

¹⁴⁴ Αλεξίου(2016) 250

¹⁴⁵ Chatelet (2001) 206

¹⁴⁶ Πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §§46-47 και *Κατά των Σοφιστών* §16

παιδευτικό φρόνημα των παλαιών ποιητών. Αλλά η διαδοχή της ποίησης και της ρητορικής στον θρόνο του πνεύματος παραμένει ένα σημαντικό πνευματικό γεγονός, το οποίο ολοκληρώνεται με την άνοδο της ρητορικής σε θέση μορφωτικής δύναμης και η μεταγενέστερη ελληνική ποίηση είναι τέκνο της ρητορικής¹⁴⁷.

Έν τέλει, η κορύφωση των πλεονεκτημάτων της ποίησης δεν καταλήγει στην παραίτηση του Ισοκράτη, αλλά στον συναγωνισμό με αυτήν και στη δημιουργία ενός νέου είδους πεζού λόγου, του εγκωμίου σε σύγχρονες ιστορικές προσωπικότητες¹⁴⁸ (π.χ. Ευαγόρας). Μάλιστα, στον λόγο *Κατά των Σοφιστών* §16 ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί παρόμοια ορολογία, για να φέρει κοντά ρητορική και ποίηση « ἔτι δὲ τῶν καιρῶν μὴ διαμαρτεῖν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐνθυμήμασι πρεπόντως ὄλον τὸν λόγον καταποικίλαι καὶ τοῖς ὀνόμασιν εὐρύθμως καὶ μουσικῶς εἰπεῖν». Ὅπως παρατηρεῖ ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Δημοσθ.* 4) ο Ισοκράτης δεν χρησιμοποίησε ποιητικό λεξιλόγιο, όμως μιμήθηκε το περιεχόμενο, τις αξίες και το διδακτισμό της ποίησης¹⁴⁹.

3.8. Ρητορική και Μύθος

Ὡς προς την στάση του Ισοκράτη προς τον μύθο είναι ιδιαίτερη. Αναλυτικότερα, η στάση του ρήτορα απέναντι στο μυθικό παρελθόν είναι επιλεκτική και ερμηνευτική : επιλέγει τα στοιχεία από τις υποθέσεις των κειμένων που μπορούν να συνδεθούν με τους παιδαγωγικούς και πολιτικούς του στόχους και τα ερμηνεύει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προβάλλει τις προσωπικές του ιδέες σε αυτά. Ας σημειωθεί ότι ο ρήτορας συνεχίζει την κριτική που ξεκίνησε τον 6ο αι. π.Χ. ιδιαίτερα με τον Ξενοφάνη, ο οποίος κατηγορήσε τον Όμηρο και τον Ησίοδο για τα ανθρώπινα ηθικά παραπτώματα που απέδωσαν στους θεούς, όπως κλοπές, μοιχείες και απάτες, όπως βλέπουμε στο παρακάτω χωρίο (πρβ. Βούσυρις §§38-39) «Κλοπαί, μοιχεῖαι, παρ' ἀνθρώποις θητείας, παίδων βρώσεις, πατέρων ἔκτομαί , μητέρων δεσμοί» είναι μερικές από τις ανόσιες πράξεις που απέδωσαν οι ποιητές στους θεούς . Έν συνεχεία του κειμένου §§40-41 εκφράζεται η θρησκευτική πεποίθηση του Ισοκράτη ότι τέτοιοι λόγοι δεν είναι άξιοι μίμησης· αντίθετα, τόσο οι θεοί όσο και οι απόγονοι τους είναι ηθικώς άμεμπτοι « ὥστ' ἦν σωφρονῶμεν οὐ μιμησόμεθα τοὺς λόγους τοὺς ἐκείνων, οὐδὲ περὶ μὲν τῆς πρὸς ἀλλήλους κακηγορίας νομοθετήσομεν, τῆς δ' εἰς τοὺς θεοὺς παρρησίας ὀλιγορήσομεν, ἀλλὰ φυλαξόμεθα καὶ νομιοῦμεν ὁμοίως ἀσεβεῖν τοὺς τε λέγοντας τὰ τοιαῦτα καὶ τοὺς πιστεύοντας αὐτοῖς. ἐγὼ μὲν οὖν οὐχ ὅπως τοὺς θεοὺς, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς ἐξ ἐκείνων γεγονότας οὐδεμιᾶς ἡγοῦμαι κακίας μετασχεῖν, ἀλλ' αὐτοὺς τε πάσας ἔχοντας τὰς ἀρετὰς φῦναι καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων ἡγεμόνας καὶ διδασκάλους γεγενῆσθαι. καὶ γὰρ ἄλογον, εἰ τῆς μὲν ἡμετέρας εὐπαιδίας εἰς τοὺς θεοὺς τὴν αἰτίαν ἀναφέρομεν, τῆς δὲ σφετέρας αὐτῶν μηδὲν αὐτοὺς φροντίζειν νομίζοιμεν» .

Η αρχή γίνεται με τον λόγο *Βούσυρις*¹⁵⁰, όπου ο Ισοκράτης συνιστά να χρησιμοποιείται επιλεκτικά η μυθολογία, ενώ στον *Παναθηναϊκό*¹⁵¹, προασπίζεται το

¹⁴⁷ Jaeger (1974) 143

¹⁴⁸ Αλεξίου (2016) 252

¹⁴⁹ Roulakos (1997) 65

¹⁵⁰ Πρβ. *Βούσυρις* § 24

¹⁵¹ Πρβ. *Παναθηναϊκός* § 172

δικαίωμα να επιλέγει μεταξύ των αντιλεγόμενων παραδόσεων όποια εξυπηρετεί καλύτερα την υποστήριξη των εκάστοτε θέσεων του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι στον *Παναθηναϊκό*¹⁵², όπου ο Ισοκράτης παραδεχόταν ότι ο Θησεύς κίνησε πόλεμο εναντίον των Θηβαίων για να τους αναγκάσει να παραδώσουν τους σκοτωμένους Αργείους αρχηγούς που έπεσαν μπροστά στην Καδμεία. Στον *Παναθηναϊκό*¹⁵³, όμως, ισχυρίστηκε ότι οι Θηβαίοι απλά υποχώρησαν σε σχετικό αθηναϊκό αίτημα. Ο λόγος της διαφοράς είναι ότι το 380π.Χ. ο ρήτορας όφειλε να προβάλλει δυναμικά τις ηγεμονικές διεκδικήσεις της Αθήνας, ενώ το διάστημα μεταξύ 342 και 339 π.Χ. κυριαρχούσε στην Αθήνα η ιδέα της προσέγγισης της Θήβας και τίποτα δεν έπρεπε να παρεμβληθεί στην πραγμάτωση της¹⁵⁴.

Σύμφωνα με την υπόθεση, ο λόγος *Βούσιρις* είναι ένα από τα τέσσερα εγκώμια του Ισοκράτη (Ελένη, Βούσυρις, Παναθηναϊκός, Ευαγόρας). Ο Ισοκράτης ασκεί δριμεία κριτική στον Πολυκράτη, ο οποίος είναι υπερήφανος επειδή επεξεργάστηκε ιδιαίτερα δύσκολα θέματα, όπως την Απολογία Βουσίριδος και την Κατηγορία Σωκράτους. Η κριτική είναι διττή: στη μορφή και το περιεχόμενο. Ο Πολυκράτης συγγέει τον έπαινο τόσο με την απολογία όσο και με την κατηγορία. Όχι μόνο δεν απέρριψε τα εγκλήματα του Βουσίριδος, όπως τη θανάτωση των ξένων, αλλά πρόσθεσε και την ανθρωποφαγία. Ο Ισοκράτης παραδέχεται ότι πρόκειται για ασήμαντα θέματα, §9 «υπόθεσιν, καίπερ οὐ σπουδαίαν οὔσαν οὐδὲ σεμνοὺς λόγους ἔχουσιν», αλλά επιθυμεί να δείξει στον Πολυκράτη πως συντίθενται ένας πραγματικός έπαινος και μια απολογία «ἐξ ὧν ἔδει καὶ τὸν ἔπαινον καὶ τὴν ἀπολογίαὶν ποιήσασθαι». Το εγκώμιο αποτελούν οι §§30-43. Ο Βούσυρις μετατρέπεται, σύμφωνα με τις ισοκρατικές παιδαγωγικές αρχές, σε ιδρυτή της αιγυπτιακής βασιλείας και του αιγυπτιακού πολιτισμού.

Ας σημειωθεί ότι στο προοίμιο του *Ευαγόρα* καταδικάζει όσους επιθυμούν να ακούσουν μόνο ύμνους μυθικών ηρώων. Με κοινό σημείο εκκίνησης, ο Ισοκράτης τηρεί διαφορετική στάση στο προοίμιο του εγκωμίου του *Ευαγόρας* (§§6-7), το οποίο ήδη διάφορα σχόλια χαρακτηρίζουν *επιτάφιο* και *εγκώμιο*: υπό την επίδραση του θουκυδίδειου επιταφίου ο Ισοκράτης θίγει επίσης τον προβληματισμό σχετικά με τον φθόνο του ακροατηρίου για το εγκώμιο μιας σύγχρονης ιστορικής προσωπικότητας (στην προκειμένη περίπτωση του Περικλή), αλλά στο πλαίσιο της νέας προβληματικής του 4^{ου} αι. π.Χ., με την εντονότερη προβολή της ατομικότητας, υιοθετεί πιο αποφασιστική και επιθετική στάση εν συγκρίσει με τον Περικλή: καταδικάζει απερίφραστα τον φθόνο για μεγάλες πράξεις και εξυμνεί ατομικές επιδόσεις με τον λόγο ως το καταλληλότερο μέσο απονομής δόξας. «Ο φθόνος είναι αρρώστια και το μοναδικό του καλό είναι ότι αποτελεί το μεγαλύτερο κακό για αυτόν που τον διακατέχει», πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §13.

¹⁵² Πρβ. *Παναθηναϊκός* §§55-56

¹⁵³ Πρβ. *Παναθηναϊκός* §§168-171

¹⁵⁴ Την ίδια εποχή και ο Δημοσθένης προωθεί τη συμμαχία με τη Θήβα, όμως ο στόχος των δύο ρητόρων είναι διαφορετικός. Ο Δημοσθένης επιθυμεί τη συμμαχία, για να ενισχυθεί η ελληνική άμυνα έναντι του Φιλίππου, ενώ ο Ισοκράτης θεωρεί τη συμμαχία ως ένα βήμα στην προετοιμασία της Ελλάδας για να πολεμήσει, ενωμένη από τον Φίλιππο, εναντίον των βαρβάρων.

Ο Ισοκράτης λοιπόν καινοτομεί και ως νεωτεριστής, καθώς ζητεί από έναν νουνεχή ρήτορα να παραμερίσει τους ανόητους και φθονερούς ακροατές, οι οποίοι προτιμούν εγκώμια μυθικών προσώπων, και με ευγενή κίνητρα να εθίσει τους υπόλοιπους να ακούν εγκώμια σύγχρονων ανδρών. Μόνο έτσι επιτυγχάνεται και στη ρητορική, όπως σε κάθε άλλη τέχνη, η πρόοδος. Επομένως, με τον Ισοκράτη αποδίδεται ένας νέος, πρωταγωνιστικός παιδαγωγικός ρόλος στον ρήτορα, ο οποίος, αντίθετα προς τον Περικλή του θουκυδίδειου επιταφίου, αναλαμβάνει να εκπαιδεύσει τους ακροατές στον έπαινο σύγχρονων προσωπικοτήτων(πρβ. *Ευαγόρας* §§6-7).

4.Το Πρόγραμμα πολιτικής παιδείας του Ισοκράτη

4.1. Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη

Μία από τις μεγάλες καινοτομίες της πολιτικής σκέψης του Ισοκράτη είναι πως το κέντρο της βρίσκεται όχι γύρω από την Αθήνα αλλά γύρω από την Ελλάδα¹⁵⁵. Στο επίπεδο των πολιτικών ιδεών ο Ισοκράτης προσπάθησε να παρουσιάσει έναν θεματικό πυρήνα που να ταιριάζει στις φιλοσοφικές και παιδαγωγικές του απόψεις. Η εκπαίδευση για τον Ισοκράτη αποκτά αξία όταν εξυπηρετεί πολιτικές δράσεις και κυρίως την πολιτική¹⁵⁶. Οι πολιτικοί του λόγοι στοιχειοθετούν, έτσι, μια ειδική κατηγορία ρητορικών λόγων, οι οποίοι περιλαμβάνουν πολιτικές ιδέες και ένα ευρύ παιδευτικό πρόγραμμα. Οι πολιτικοί λόγοι αποτελούν υποδείγματα του νέου είδους ρητορικής, το οποίο δίδασκε στην σχολή του. Οι λόγοι αυτοί ήταν υποδείγματα τόσο κατά το περιεχόμενο όσο και κατά την μορφή τους. Όσο διαφορετικές και αν είναι οι απόψεις των μεγάλων παιδαγωγών συμφωνούν όλοι μεταξύ τους σε αυτό : ότι η αληθινή παιδεία πρέπει να καθιστά τον άνθρωπο ικανό, να κρίνει και να αποφασίζει ορθά. Θα έπρεπε γι' αυτό να παρατηρήσει κανείς τις θεωρητικές έριδες και να δει ποιά αγωγή αντέχει καλλίτερα, όταν αυτή δοκιμαστεί. Διότι τελικά το ζήτημα είναι αν είναι εφαρμόσιμες, κάτι το οποίο παραδέχονται και οι φιλόσοφοι εκτός από τον Ισοκράτη¹⁵⁷. Σύμφωνα με τον μελετητή Jaeger ο Ισοκράτης δεν ήθελε να ανταγωνίζεται με τους αναρίθμητους νομοθέτες των Ελλήνων και των Βαρβάρων του παρελθόντος, αλλά να είναι ο πολιτικός σύμβουλος της πόλης και του Ελληνικού Έθνους και να εκφέρει τον λυτρωτικό λόγο για την παρούσα πολιτική κατάσταση, πράγμα το οποίο καθίσταται σαφές μέσα από τους λόγους του, όπου οι περισσότεροι -αν όχι όλοι-περιέχουν συμβουλές ένωσης ολόκληρης της Ελλάδας. Το έργο του όμως ως παιδαγωγού είναι υψηλότερας σημασίας από εκείνο των φιλοσόφων ή των σοφιστών, οι οποίοι παραινούν τους ανθρώπους στην αρετή της δικαιοσύνης και της αυτοκυριαρχίας. Γιατί ο λόγος τους προς την φρόνηση, δηλαδή προς την ηθική επίγνωση, απευθύνεται μόνο προς άτομα και είναι ευχαριστημένοι μερικούς ανθρώπους να κερδίσουν. Η παιδεία του Ισοκράτη όμως στρέφεται προς ολόκληρη την πόλη και πασχίζει να την παρακινεί προς έργα, τα οποία θα καταστήσουν αυτήν ευδαίμονα και θα απαλλάξουν τους άλλους Έλληνες από τις

¹⁵⁵ Romilly (1988) 198

¹⁵⁶ Muir (2015) 325

¹⁵⁷ Jaeger (1974) 184

συμφορές τους¹⁵⁸. Είναι μια άσκηση της ψυχής και μια προπαίδεια της πραγματικής φιλοσοφίας, τουτέστιν της πολιτικό-ρητορικής παιδείας. Έτσι την εξομοιώνει με την ενασχόληση με την γραμματική, την μουσική και την ποίηση, οι οποίες εξυπηρετούν τον σκοπό αυτό : να καταστήσουν τους ανθρώπους ικανούς να αφομοιώνουν τα υψηλότερα και σοβαρότερα θέματα¹⁵⁹.

Ο Ισοκράτης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του όχι γενικά στην παιδεία της πόλης, όπως κάνει για παράδειγμα ο Θουκυδίδης στον *Επιτάφιο* του Περικλή (2,36 κ.ε.), αλλά στο φρόνημα των πολιτικών ηγετών που λειτούργησαν ως παιδαγωγοί. Αυτοί άσκησαν τους μεταγενέστερους, εκπαίδευσαν τον λαό και προετοίμασαν τη νίκη κατά των Περσών. Οι πολιτικοί λόγοι του Ισοκράτη, διαθέτουν εκπολιτιστικό προσανατολισμό και προορίζονται πρωτίστως για ηθικό-παιδαγωγική διδασκαλία, όχι για απλή τεχνική – ρητορική εκπαίδευση¹⁶⁰. Ο Ισοκράτης είναι ο αρχαίος συγγραφέας που περισσότερο από κάθε άλλο καθιστά το γράψιμο ως μέσο πολιτικής έκφρασης και δραστηριότητας. Δηλώνει τον εαυτό του συγγραφέα «πολιτικού λόγου», δηλαδή των ομιλιών που αφορούν την ευημερία και την ασφάλεια της Αθήνας και της Ελλάδας (πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §§45-6, και *Παναθηναϊκός* §§1-2), ενώ στις επιστολές χρησιμοποιεί την παραγωγή ενός λογοτεχνικού κειμένου ως παράλληλη παρουσία μιας κοινής γενικής αρχής πολιτικής δράσης, όπου προγραμματίζετε όταν κυβερνάτε μια πολιτεία¹⁶¹, έτσι ώστε να ακολουθήσει αυτή την προτεινόμενη αρχή διοίκηση του κράτους ο εκάστοτε παραλήπτης της επιστολής. Η θεωρία της εξουσίας βασίζεται, στον Ισοκράτη, όπως και η θεωρία της ρητορικής, πάνω στο ρόλο της γνώμης. Η εγγύηση μιας εξουσίας με δυνατότητα διάρκειας συνίσταται πράγματι στην αφοσίωση (εΰνοια) με την οποία η εξουσία αυτή μπορεί να περιβληθεί. Αντίθετα, οποιοσδήποτε δρα άσχημα εις βάρος των άλλων λαών, εισπράττει την εχθρότητα τους (μῖσος). Και το μίσος αυτό καταλήγει να έχει το δίκιο με το μέρος του. Το παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η Αθήνα δέχθηκε την ηγεμονία από τους Έλληνες, με τη δική της θέληση, την επομένη των μηδικών πολέμων, είναι ένα παράδειγμα ευτυχούς λύσης. Ο τρόπος με τον οποίο έχασε την ηγεμονία της αποτελεί παράδειγμα ατυχούς έκβασης¹⁶². Η θεωρία αυτή προϋποθέτει ότι κάθε εξουσία για να επιβιώσει οφείλει να συνοδεύεται από δικαιοσύνη και ηπιότητα. Ο Ισοκράτης δεν έπαψε να το επαναλαμβάνει στους ηγεμόνες στους οποίους απευθυνόταν. Η ιδέα του πολιτικού-παιδαγωγού είναι κεντρική στον Ισοκράτη. Η σύλληψη του ιδανικού ηγέτη, η εσωτερική πολιτική σταθερότητα, η ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων και η εκστρατεία εναντίον των Περσών είναι τα κεντρικά θέματα των πολιτικών του αναζητήσεων. Τα υπηρέτησε με εξαιρετική συνέπεια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και για την πραγμάτωση τους δεν απευθύνθηκε μόνο στην πατρίδα του Αθήνα αλλά και σε ισχυρές προσωπικότητες της εποχής του (Διονύσιος των Συρακουσών,

¹⁵⁸ Jaeger (1974) 216

¹⁵⁹ Jaeger (1974) 228

¹⁶⁰ Αλεξίου (2016) 182

¹⁶¹ Too (1995) 114

¹⁶² Romilly (1988) 200

Ιάσοντας των Φερών, Ευαγόρας της Κύπρου, Φίλιππος της Μακεδονίας, ο οποίος και ανταποκρίθηκε), για να αποτρέψει την επαίσχυντη Ανταλκίδειο Ειρήνη.

4.2. Ανταλκίδειος Ειρήνη

Οι Σπαρτιάτες, εξασθενημένοι από τους διαρκείς πολέμους με τους Αθηναίους, τους Θηβαίους και άλλους Έλληνες, στράφηκαν για βοήθεια στους Πέρσες όπου με την Ανταλκίδειο Ειρήνη ή Ειρήνη του Βασιλιά που έκλεισε το 387/6 π.Χ στα Σούσα ο Ανταλκίδας με τον Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη, -όπως ήταν λογικό- έφερε πολλές αντιδράσεις στον πνευματικό κόσμο και με πρώτο τον Ισοκράτη, όπως φαίνεται στον λόγο του *Πανηγυρικός*¹⁶³ (380 π.Χ), ο οποίος ορθώθηκε -όπως έχει προαναφερθεί στρεφόμενος σε διάφορους ηγεμόνες- κατά της προδοτικής αυτής συνθήκης που υπέταξε τους Έλληνες στους Πέρσες, ανατρέποντας στην ουσία τους όρους της Ειρήνης του Καλλία¹⁶⁴ (449 π.Χ), η οποία είχε δώσει αυτονομία στις ιωνικές πόλεις στη Μικρά Ασία, είχε απαγορεύσει την ίδρυση περσικών σατραπειών στην ακτή του Αιγαίου καθώς και την παρουσία περσικών πλοίων στο Αιγαίο. Ενώ η Αθήνα είχε συμφωνήσει να μην παρέμβει σε περσικές κτήσεις στη Μικρά Ασία, την Κύπρο, τη Λιβύη και την Αίγυπτο¹⁶⁵. Η προσβλητική λοιπόν νέα σύναψη ειρήνης για του Έλληνες, ξεκινούσε με την εισαγωγική φράση «Αρταξέρξης βασιλεύς νομίζει δίκαιον» και όριζε «οι πόλεις της Ασίας καθώς και οι Κλαζομενές και η Κύπρος από τα νησιά να ανήκουν σε αυτόν, οι δε άλλες ελληνικές πόλεις, μικρές και μεγάλες, να αφεθούν αυτόνομες», με εξαίρεση τη Λήμνο, την Ίμβρο και τη Σκύρο, όπου οι Αθηναίοι θα διατηρούσαν τις κληρουχίες τους¹⁶⁶.

Έτσι, αναγνωριζόταν η περσική κυριαρχία στις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας και στην Κύπρο, ενώ οι πόλεις της κυρίως Ελλάδας κηρύσσονταν αυτόνομες, χωρίς δικαίωμα να ενώνονται σε συμμαχία. Η Ανταλκίδειος Ειρήνη ήταν ένας θρίαμβος των Σπαρτιατών : ο όρος της αυτονομίας σήμανε τη διάλυση των ηγεμονικών οργανισμών που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται γύρω από την Αθήνα και την Θήβα, ταπεινώσε τους εχθρούς της Σπάρτης. Επιπλέον διαλύθηκε η ένωση της Κορίνθου με το Άργος και εξασφαλίστηκε στους Σπαρτιάτες το ελεύθερο να τιμωρήσουν και να αποδιάρθρωσουν τις συνενώσεις που είχαν δημιουργηθεί στην Πελοπόννησο¹⁶⁷.

Τόσο ο Ξενοφώντας όσο και ο Ισοκράτης ονομάζουν τους Λακεδαιμόνιους «προστάτες» της Ανταλκιδείου Ειρήνης (*Ελλ.* 5.1.36, *Πανηγ.* 4. 175).

Στην πραγματικότητα όμως μέσα από αυτή την ειρήνη οι Πέρσες ωφελήθηκαν ενώ οι

¹⁶³ Στον συγκεκριμένο λόγο, ο Ισοκράτης με εθνικό παλμό ωθεί την Αθήνα και την Σπάρτη να συνδιαλλαγούν και να πολεμήσουν ενωμένοι τον εχθρό της Ελλάδας, τους Πέρσες (§185).

¹⁶⁴ Η ονομασία «Κιμώνειος Ειρήνη» είναι άστοχη και πρέπει να αποφεύγεται, πρβ. Wilcken (1976) 202

¹⁶⁵ Όπου παραπάνω 201

¹⁶⁶ Πρβ. Ξενοφώντα *Ελληνικά* 5.1.31

¹⁶⁷ Hornblower (2005) 402-403

Σπαρτιάτες είχαν την προσωρινή ικανοποίηση ότι θα εμποδιζόταν πια κάθε προσπάθεια να συμμαχήσουν εναντίον τους οι ελληνικές δυνάμεις.

Όσον αφορά τον υπόλοιπο πνευματικό κόσμο, πέραν του Ισοκράτη, υπήρχαν στον ελληνικό λαό κύκλοι διανοουμένων με πανελλήνιες αντιλήψεις, που αισθάνονταν ντροπή για τον ηγεμονικό ρόλο της Περσίας και ονειρεύονταν μια ενωμένη Ελλάδα που σε κοινή εκστρατεία θα ανελάμβανε τον απελευθερωτικό αγώνα εναντίον των Περσών¹⁶⁸.

Αναλυτικότερα, ο Ξενοφών λόγου χάριν, ο οποίος κάνει λόγο στα *Ελληνικά* για την αλληλοεξόντωση αδελφών της ίδιας φυλής, ή ο Πλάτωνας που τονίζει την ανηθικότητα που συνοδεύει πάντοτε τη βία και μάλιστα είχε χαρακτηρίσει την παραπάνω ειρήνη ως «επαίσχυντο έργο¹⁶⁹». Ο Πλάτων πιστεύει στην κοινή καταγωγή των Ελλήνων. Οι Έλληνες μεταξύ τους λέει, είναι οικείοι και συγγενείς ενώ με τους βαρβάρους άσχετοι και ξένοι¹⁷⁰. Αρρώστια είναι για τον Πλάτωνα, οι εμφύλιοι σπαραγμοί. Ο Γοργίας πάλι στον *Ολυμπιακό λόγο* του (408 π.Χ) διακήρυξε την ανάληψη κοινού απελευθερωτικού αγώνα κατά των Περσών, ενώ σε απόσπασμα από επιτάφιο λόγο για νεκρούς Αθηναίους του Πελοποννησιακού πολέμου, σώζεται η περίφημη φράση «ύμνοι ταιριάζουν στις νίκες των Ελλήνων κατά των βαρβάρων, ενώ στις νίκες τους κατά των Ελλήνων, θρήνοι», που αποκαλύπτει πόσο βαθιά συναίσθηση είχε της εμφύλιας συμφοράς που συντελούνταν γύρω του. Τέλος ο Αριστοφάνης που ελεεινολογεί τη φιλοδοξία των κακών συμβούλων που βάζουν τους λαούς να σφάζονται.

4.3. Πανελλήνια ιδέα

Το θέμα που διαπερνά το σύνολο των έργων του, είναι ο Πανελληνισμός, δηλαδή η πολιτιστική ενότητα των Ελλήνων, και η άσκηση μιας διεθνούς πολιτικής για τη διατήρηση και την προαγωγή του. Παράλληλα θεωρείται από πολλούς ως ο άνθρωπος που ενέπνευσε στο Φίλιππο την ιδέα της επίθεσης στην Περσία¹⁷¹. Ο συνεχής αγώνας του Ισοκράτη για την αποκατάσταση της πανελλήνιας ειρήνης δεν συνδέεται με μια ιδιαίτερη πρωτότυπη θεώρηση. Όλοι οι Έλληνες στοχαστές- όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο-, εκτός από κάποιους σοφιστές, είχαν δώσει ανάλογο αγώνα και θρηνούσαν βλέποντας ότι δεν μπορεί να στεριώσει μια σταθερή φιλία. Αλλά κανείς δεν φτάνει το μεγαλείο και τη συγκίνηση του συγγραφέα του Πανηγυρικού όταν περιγράφει τα δεινά από τις ασταμάτητες συγκρούσεις που στρέφουν τους Έλληνες τον έναν εναντίον του άλλου¹⁷². Οι ελληνικές πόλεις, πίστευε συγκροτούσαν παρά τις φαινομενικές αντεκκλήσεις, ενιαίο σώμα με κοινά γνωρίσματα και κοινά συμφέροντα. Θεωρούσε πάντα τις διαμάχες μεταξύ των

¹⁶⁸ Wilcken (1976) 277

¹⁶⁹ Έκτοτε η φράση χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει κάθε ύποπτη διπλωματική συνεννόηση

¹⁷⁰ Πρβ. *Πολιτεία* 470 α-δ

¹⁷¹ Ξάνθου (2001) 18

¹⁷² Chatelet (2001) 184

Ελλήνων τυχαία όσο και πρόσκαιρα περιστατικά, πολύ λυπηρά ωστόσο εφόσον προσλάμβαναν χαρακτήρα εμφύλιας σύρραξης. Τίποτα δεν ήταν πιο παράλογο για τον Ισοκράτη από έναν πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων¹⁷³. Οδηγούμενος από : δόξα, δύναμη και ευτυχία οραματιζόταν ένα νέο πολιτικό κόσμο , αφορμώντας όμως πρώτα από μια νέα πολιτική παιδεία. Ο ονειροπόλος «ξεπερνά» με τον νου του τα πραγματικά εμπόδια, διαβλέπει την δυνατότητα ανάληψης ενός μελλοντικού ηγετικού ρόλου των Αθηνών μόνο κατόπιν μιας συνδιαλλαγής με την Σπάρτη και τους υπόλοιπους Έλληνες, μέσα σε συνθήκες πλήρους ισοτιμίας μεταξύ νικητών και ηττημένων · Μόνο μια τέτοια «εξίσωση» συνδυαζόμενη με μια μεγάλη κοινή αποστολή, αναλαμβάνόμενη από όλες τις Ελληνικές πόλεις, δύναται να αποτρέψει την πλήρη διάλυση των τμημάτων της Ελλάδας, τα οποία έως τότε έφθειραν το ένα το άλλο, χωρίς κάποιο από αυτά να αποκτά μια πραγματική υπεροχή έναντι των άλλων και την δύναμη προς μια κυριαρχία ικανοποιητική για όλους¹⁷⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί πως πρόδρομος της πανελληνίας αυτής ιδέας στον Ισοκράτη, υπήρξε ο Κίμων, ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός του πρώτου μισού του πέμπτου αι.π.Χ., ο οποίος υπεστήριξε την φιλική συνεργασία μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης και την εντατική διεξαγωγή του πολέμου εναντίον της Περσίας. Η πρώτη εκστρατεία του Κίμωνος στέφθηκε με επιτυχία, καθώς είχε ως αποτέλεσμα να εκδιωχθούν οι Πέρσες από τις ευρωπαϊκές κτήσεις τους στην Θράκη και επομένως την επέκταση της συμμαχίας στην περιοχή αυτή, όμως ακολούθησε μια μακρά διακοπή των εκστρατειών¹⁷⁵.

Η Ισοκρατική ιδέα περί πολιτισμού είναι εθνική και θεμελιώνεται επί της ύπαρξης του ανθρώπου ως ελεύθερου πολιτικού όντος εντός του ευρύτερου όλου της εξημερωμένης κοινότητας. Κατά τον Ισοκράτη όμως το πνευματικό κατόρθωμα των Αθηνών συνετέλεσε, ώστε η ονομασία «Έλλην» να μη δηλώνει πλέον μια απλή φυλή αλλά μια ανώτερη βαθμίδα του πνεύματος¹⁷⁶. Τα κατακτητικά σχέδια του Ισοκράτη, θεμελιώνονται λοιπόν περισσότερο σχετικά με την απεριόριστη πνευματική υπεροχή έναντι των άλλων λαών παρά σχετικά με την υλική δύναμη των ελληνικών πόλεων¹⁷⁷. Ο ρεαλισμός του επεκτατισμού ανήκει στο παρελθόν, καθώς η ιστορία απέδειξε την αποτυχία του¹⁷⁸. Οι Αθηναίοι υπερτερούν και είναι ανώτεροι από τους άλλους, όχι στις φροντίδες του πολέμου, ούτε ότι έχουν το καλύτερο πολίτευμα και τηρούν περισσότερο τους νόμους που τους άφησαν οι πρόγονοι τους, αλλά επειδή διαθέτουν τα στοιχεία εκείνα, χάρη στα οποία η ανθρώπινη φύση υπερέρχει των άλλων ζώων και η ελληνική φυλή των βαρβάρων(π.χ. λαοί της Ασίας) και πιο συγκεκριμένα, επειδή έχουν εκπαιδευτεί καλύτερα από τους άλλους στην *σκέψη* και στον *λόγο*¹⁷⁹. «ἀλλὰ τούτοις οἷς περ ἢ φύσις ἢ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἄλλων ζώων, καὶ

¹⁷³ Πρβ. *Φίλιππος* §126

¹⁷⁴ Jaeger (1974) 134

¹⁷⁵ Wilcken (1976) 197

¹⁷⁶ Πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §295

¹⁷⁷ Jaeger (1974) 159

¹⁷⁸ Chatelet (2001) 190

¹⁷⁹ *Περί Αντιδόσεως* §293 και Worthington (2010) 66

τὸ γένος τὸ τῶν Ἑλλήνων τῶν βαρβάρων» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* §294) . Δεν μπορεί λοιπόν να διανοηθεί ἄλλο πλαίσιο για τον «πολιτισμένο» ἀνθρώπινο βίον πέρα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Το εὖ λέγειν και το εὖ φρονεῖν, δηλαδή ἡ ἰσοκρατικὴ ρητορικὴ παιδεία, χαρακτηρίζουν τὴν πνευματικὴν ὑπεροχὴ τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία ἀναδεικνύεται σε διδάσκαλο τῶν υπολοίπων και σε φορέα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας.

Ἡ Ἀθήνα, ὡς παιδαγωγὸς τῶν Ἑλλήνων, ἀναλαμβάνει κατ' οὐσίαν ἓνα ἀτομικὸ ρόλο, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ στὸν ἠθικὸ-παιδαγωγικὸ ρόλο τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν τοῦ παρελθόντος¹⁸⁰.

Στὸ ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο ὀρισμένων ἡρώων, ποὺ ἀναδεικνύονται σε φωτεινὰ παραδείγματα πρὸς μίμηση¹⁸¹. Ἡ φιλοσοφία εἶναι τὸ γνῶρισμα ὁλοκλήρου τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, κάτι τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει και στὸ ἔργο τοῦ *Πανηγυρικός*, ὅπου ἐπιμένει με ἐμφαση στὴν παρουσίαση τοῦ ἐλληνισμοῦ ὡς ἐξέχοντος τρόπου σκέψης (διάνοια) και πολιτιστικῆς καλλιέργειας (παιδεία), παρὰ ὡς ὄρου συγκεκριμένης καταγωγῆς¹⁸². Ὁ Ἰσοκράτης πίστευε στὴν πολιτιστικὴ ἀνωτερότητα τῆς Ἑλλάδας. Οἱ Ἀθηναῖοι δημιούργησαν τὴν παιδεία, τὴν πνευματικὴν καλλιέργεια, σύμφωνα με τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰσοκράτη στὸν παραπάνω λόγο του, ὁ ὁποῖος ἐννοεῖ προφανῶς τὸν χαρακτήρα τῆς ολότητας και ὄχι τὴν μικρὴ ομάδα τῶν οἰζύνων διαλεκτικῶν, οἱ ὁποῖοι περιέβαλαν τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Σωκράτη. Στόχος τοῦ Ἰσοκράτη εἶναι ἡ γενικὴ παιδεία σε ἀντίθεση πρὸς ἓνα ὀρισμένο δόγμα ἢ μίαν μέθοδο τῆς γνωστικῆς διαδικασίας, τὴν ὁποία ὑποστηρίζουν οἱ Πλατωνικοί. Ἡ ἀξία τῆς πόλης τῆς Ἀθήνας εἶναι ὅτι διέσωσε σε ὅλη τὴν Χερσόνησο ἓναν υλικὸν και πνευματικὸν πολιτισμὸν, ὅτι στάθηκε ὑπόδειγμα πολιτισμένου κράτους και ἀφησε πίσω τὴν τραχύτητα τοῦ ζώδους βίου¹⁸³. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀθηναϊκῆς κουλτούρας ἀξιολογεῖται ὡς πρωτοποριακός, ἡ Ἀθήνα ὡς ζωντανὸν πολιτιστικὸν κέντρο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, παρέχει κάθε εἶδος ἀγῶνες (ἀθλητικῶν, πνευματικῶν, ρητορικῶν) με τὰ μεγαλύτερα βραβεῖα νίκης (*Πανηγυρικός* §45), ἀποκαλεῖται διαρκῆς εορταστικὴ συγκέντρωση (πανήγυρις ἅπαντα τὸν αἰῶνα, *Πανηγυρικός* §46), ἡ ὁποία προσφέρει ἀξεπέραστη δόξα.

Ὁ Ἰσοκράτης ξέρεῖ ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι πελαγωμένη, ὅτι ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπειλεῖται στα πολιτικὰ και κοινωνικὰ θεμέλια του και ὅτι οἱ συνετοὶ ἄνθρωποι περιμένουν τὸν ἐκφραστὴ τους : ἀφιερώνεται λοιπὸν στὸ ἀχαρὸ ἔργο τοῦ δημοσιολόγου και, ἔχοντας λάβει τὴν ἀπόφαση νὰ γίνῃ σύμβουλος, κήρυκας και μάρτυρας τῶν Ἑλλήνων, ἐκμεταλλεῖται τὴν ευκαιρία τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων γιὰ νὰ διανείμῃ τὸν πρῶτον «πανελλήνιον και πολιτικὸν λόγον» του με τίτλον *Πανηγυρικός*, ἓναν λόγον σφόδρα πατριωτικὸν ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι καμία Πόλις δεν δικαιούται περισσότερο ἀπὸ τὴν Ἀθήναν τὸν ρόλον τοῦ συμφιλιωτῆ τῶν Ἑλλήνων. Βέβαια ὁ *Πανηγυρικός* μπορεί νὰ θεωρηθῇ και ὡς ἓνα πατριωτικὸν ἐπιχείρημα ποὺ

¹⁸⁰ Τοῦ (1995) 159

¹⁸¹ Ἐνας τέτοιος ἥρωας, γνήσιον γέννημα τῆς Ἀθήνας, ἦταν ὁ Θησεύς. Στὴν *Ἐλένη* (§§26-31) ἐγκωμιάζεται γιὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴν του συμβολήν, ἐνῶ ἐπανειλημμένα σε ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη προβάλλεται ὡς ὁ κατεξοχὴν ὑπερασπιστὴς τῆς δικαιοσύνης και τῶν καταπιεσμένων, παρὰ τὶς ὁποῖεςδήποτε μεμονωμένες ἀποκλίσεις στὴν προβολὴ τοῦ μύθου.

¹⁸² Mathieu(1995) 73

¹⁸³ Chatelet (2001) 195

θέλει να αποκαταστήσει το κύρος μιας ισχυρής Πόλης η ήττα της οποίας είναι ακόμ
νωπή στην μνήμη (ήττα Αθήνας με την Δηλιακή συμμαχία στον Πελοποννησιακό
πόλεμο).

4.4. «Κάτοπτρο ηγεμόνος»

Το παράδειγμα της Β΄ Αθηναϊκής συμμαχίας αλλά και πολλά άλλα γεγονότα του
απώτερου παρελθόντος δείχνουν ότι, αργά ή γρήγορα, οι ηγεμονίες μετατρέπονται σε
τυραννίδες και οι ομοσπονδίες σε αυτοκρατορίες. Μήπως μπορεί ένα άτομο μόνο του
να πάρει στα χέρια του τις τύχες της Ελλάδας; Αν απευθυνθεί κανείς σε έναν
εξαιρετικό άνθρωπο και τον πείσει ότι η ειρήνη είναι επιτακτική ανάγκη, θα έχει ένα
εχέγγυο κατά των διακυμάνσεων του πλήθους και μαζί τη σιγουριά ενός ακέραιου
χαρακτήρα και της υπακοής που εμπνέει αυτός¹⁸⁴. Η εκπαίδευση των ηγεμόνων
υποτάσσεται σε έναν απόλυτο κανόνα για να εξηγήσει ότι η μοναρχία αποτελεί την
καλύτερη μορφή πολιτεύματος. Αξιόλογα παραδείγματα αποτελούν οι πόλεις
Καρχηδόνα και Σπάρτη, όπου το πολίτευμα τους είναι η μοναρχία και
κυβερνιόντουσαν με ειρήνη. Ακόμη και στην Αθηναϊκή δημοκρατία σε περιόδους
πολέμου, σωτηρία υπήρξε η ηγεσία ενός μοναδικού στρατηγού. Οι κανόνες λοιπόν
που απαρτίζουν την πολιτική σκέψη του Ισοκράτη στηρίζονται σε ιστορικά
παραδείγματα και στην πείρα¹⁸⁵. Βέβαια, ήταν πολύ σαφής η δήλωση του ρήτορα,
και μάλιστα στον λόγο που απηύθυνε στον Φίλιππο, ότι η μοναρχία δεν
ανταποκρινόταν στη φύση και τις συνήθειες των Ελλήνων, αλλά μόνο των
βαρβάρων¹⁸⁶, με αποτέλεσμα εύκολα να συμπεραίνουμε ότι η μοναρχία για τον
Ισοκράτη ήταν απλώς ένα μέσο για την ένωση των Ελλήνων, ο ρόλος του μονάρχη θα
ήταν ο ρόλος του γενικού ιθύνοντα σε μία συνομοσπονδία δημοκρατιών¹⁸⁷. Μάλιστα,
την περίοδο που τα ενδιαφέροντα του εστιάζονταν στον χώρο της εσωτερικής
πολιτικής οργάνωσης, καταφέρθηκε ανήλεα εναντίον της μοναρχίας στον *Περί*
Ειρήνης λόγο (§§111-113).

Ο Ισοκράτης αγωνίστηκε σε όλη του την ζωή για την ένωση και την ειρήνευση του
ελληνικού κόσμου και λίγο πριν από τον θάνατο του είδε τους πόθους του να
πραγματώνονται και τον ηγεμόνα που είχε ενθαρρύνει με τόση ζέση να δίνει να δίνει
στην Ελλάδα την ομοσπονδιακή λύση που αυτός υποστήριζε επί περισσότερα από
σαράντα χρόνια¹⁸⁸. Ο μοναδικός περιορισμός σύμφωνα με τον Ισοκράτη στην
άσκηση της εξουσίας έγκειται στις αρετές της δικαιοσύνης και της αυτοκυριαρχίας,
τις οποίες ο Νικοκλής σε αντίθεση με την πολεμική αντίληψη της ηγεμονικής αρετής,
τις περιγράφει ως τους στυλοβάτες της πολιτείας του¹⁸⁹. Προκειμένου να κατακτήσει
ένας ηγεμόνας τις παραπάνω αρετές χρειάζεται απαραίτητα παιδεία. Η τέλεια παιδεία
είναι η αρετή, το ύψιστο των αγαθών. Η αρετή του ηγεμόνα είναι το θεμέλιο, όπου η

¹⁸⁴ Chatelet (2001) 191

¹⁸⁵ Jaeger (1974) 166

¹⁸⁶ Πρβ. *Φίλιππος* §107

¹⁸⁷ Mathieu (1995) 207

¹⁸⁸ Chatelet (2001) 175

¹⁸⁹ Jaeger (1974) 167

αξίωση της πειθαρχίας των υπηκόων και της πιστής εκτέλεσης του καθήκοντος την συνακολουθούν . Η διδασκαλία της ρητορικής είναι απαραίτητη στην προετοιμασία του Αθηναίου πολίτη για την ενεργό συμμετοχή στα κοινά¹⁹⁰. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, πρέπει να αναζητήσουμε τα παραλειπόμενα της εκπαίδευσης και να θεσπίσουμε νόμους για τους μονάρχες. Ο εκπαιδευτής των πολιτών ωφελεί μόνο τον μεμονωμένο πολίτη. Όταν όμως κανείς επιτύχει να παροτρύνει τους ηγέτες της μάζας προς την ύψιστη αρετή, βοηθούνται ποικιλοτρόπως και τα δύο μέρη συγχρόνως. Διότι, κατά αυτόν τον τρόπο συμβάλει κανείς, αφ' ενός μέρους να παγιώσει την κυριαρχία του βασιλιά και αφ' ετέρου να διαμορφώσει την ζωή των πολιτών μέσα στην πολιτεία πιο ανθρώπινη. Στόχος του Ισοκράτη λοιπόν , είναι να παρεμποδίσει ή να απλοποιήσει την εναλλαγή της πολιτικής ζωής της εποχής του από συνταγματική μορφή πολιτεύματος σε απολυταρχία, έτσι ώστε η θέληση του ηγεμόνα να δεσμεύεται από υψηλούς κανόνες. Έτσι, η έννοια του ηγεμόνος μεταμορφώνεται έτσι από προσωποποίηση της απόλυτου αυθαιρεσίας σε μια προσωπικότητα που ασκεί εξουσία, η οποία όμως δεσμεύεται από υψηλούς κανόνες.

Επιπλέον, είναι σημαντική η διαφορά ανάμεσα στους ηγεμόνες και στους δεσπότες την οποία και υπογραμμίζει ο Ισοκράτης στο ακόλουθο χωρίο. Όσον αφορά τους πρώτους, εκφράζουν μια ωφέλιμη και δίκαιη αρχηγεία καθώς προστάτευαν τους Έλληνες και δεν τους καταπίεζαν. Μάλιστα, θεωρούσαν χρέος τους να είναι οι στρατηγοί τους και όχι οι τύραννοι τους. Επίσης, προτιμούσαν να τους αποκαλούν ηγέτες και όχι αφεντικά. Έπειτα, δεν ακολουθούσαν μεθόδους βίας προκειμένου να πάρουν με το μέρος τους τις πόλεις αλλά αντίθετα μέσω ευεργεσιών, οικιοθελώς. Ο λόγος τους από την άλλη ήταν περισσότερο φερέγγυος από ό,τι είναι σήμερα οι όρκοι. Ένιωθαν ακόμα χρέος τους στους κατώτερους να φέρονται ισότιμα ενώ ο καθένας έβλεπε την πόλη του σαν δικό του τόπο και κοινή πατρίδα όλη την Ελλάδα. Αντίθετα, οι δεύτεροι (δηλαδή οι δεσπότες) παραπέμπουν στην βάνανυση τυραννία .

Πανηγυρικός §§80-81 τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὰ τῶν ἄλλων διώκουν, θεραπεύοντες ἄλλ' οὐχ ὑβρίζοντες τοὺς Ἕλληνας, καὶ στρατηγεῖν οἰόμενοι δεῖν ἀλλὰ μὴ τυραννεῖν αὐτῶν, καὶ μᾶλλον ἐπιθυμοῦντες ἡγεμόνες ἢ δεσπότες προσαγορευέσθαι καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι, τῷ ποιεῖν εὖ προσαγόμενοι τὰς πόλεις, ἀλλ' οὐ βία καταστρεφόμενοι. πιστοτέροις μὲν τοῖς λόγοις ἢ νῦν τοῖς ὄρκοις χρώμενοι, ταῖς δὲ συνθήκαις ὡςπερ ἀνάγκαις ἐμμένειν ἀξιοῦντες, οὐχ οὕτως ἐπὶ ταῖς δυναστεαῖς μέγα φρονοῦντες, ὡς ἐπὶ τῷ σωφρόνως ζῆν φιλοτιμούμενοι, τὴν αὐτὴν ἀξιοῦντες γνώμην ἔχειν πρὸς τοὺς ἥττους ἢνπερ τοὺς κρείττους πρὸς σφᾶς αὐτούς, ἴδια μὲν ἄστη τὰς αὐτῶν πόλεις ἡγούμενοι, κοινήν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα νομίζοντες εἶναι.

Ο Ισοκράτης αποδέχεται την θέση του μελλοντικού ηγεμόνος ως δεδομένη μέσω της συμπτώσεως της ευγενικής καταγωγής του και επιζητεί τα τυχόν ελαττώματα του χαρακτήρα του ώστε να τα εξαλείψει με την εκπαίδευση του. Φιλοδόξησε να προσφέρει στους πολιτικούς όχι μόνο μέσα και τεχνικές για τη σωστή και πλήρη έκφραση των προσωπικών τους ιδεών αλλά, κυρίως, βασικές αρχές και κατευθύνσεις

¹⁹⁰ Αλεξίου (2005) 32

για επιτυχή διακυβέρνηση της πολιτείας και αποτελεσματική διπλωματική δράση¹⁹¹. Ο άρχων πρέπει να συνδυάζει στον χαρακτήρα του αγάπη προς τον άνθρωπο και προς την πολιτεία, πρέπει να είναι Κρέοντας και Αντιγόνη ταυτόχρονα¹⁹². Ο καλλίτερος ηγέτης του λαού είναι εκείνος ο οποίος επιτυγχάνει ούτε να εκτρέπεται σε οχλοκρατία ο λαός αλλά ούτε και να τον καταπιέζει. Αυτή είναι η μεγάλη τέχνη του Περικλή, όπως ο Θουκυδίδης την περιγράφει, και από αυτήν πηγάζει η παραπάνω διδασκαλία περί αρμονίας των αντιθέσεων, την οποία ακολουθεί ως κατευθυντήριο γραμμή ο Ισοκράτης στον *Παναηγυρικό*¹⁹³. Από αυτόν τον λόγο παίρνει και ο Ισοκράτης το ιδεώδες, σύμφωνα με το οποίο μόνο οι άριστοι των πολιτών απολαύουν τις τιμές, ενώ οι λοιποί πρέπει μόνο να προστατεύονται από την αδικία. Ο Ισοκράτης ονομάζει τις δύο βασικές αυτές αρχές, την σύζευξη των οποίων εκθειάζει ο Περικλής, ως το ιδιαίτερο μυστικό της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, ως το θεμέλιο λίθο του καλού εκείνου κοινωνικού πολιτεύματος. Ο Ισοκράτης συνιστά στον ηγέτη, να είναι κατά το δυνατόν αυτός ο ίδιος ο επινοητής των καλύτερων μεταρρυθμίσεων, όταν όμως αυτό είναι ανέφικτο, να μιμείται τους καλούς θεσμούς άλλων κρατών. Ο Ισοκράτης επιμένει σε ένα πρόγραμμα που θα έχει δημιουργήσει μια πολιτικά αποτελεσματική τάξη η οποία μπορεί ή δεν μπορεί να είναι η επίσημη άρχουσα τάξη. Παρατηρεί ότι οι εγχώριες τάξεις και διεθνείς πολιτικά επιτυχημένες πόλεις δεν εξαρτώνται από ισχυρά και όμορφα τείχη αλλά έχουν δημιουργήσει μια σταθερή πολιτική τάξη που άριστα και σωφρονέστατα κυβερνά την πόλη τους. Στον *Αεροπαγνικό*, διδάσκει ότι η φρόνηση των πολιτών είναι η ψυχή της πόλης που θα οδηγήσει στην σταθερότητα και την πρόοδο «ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσην περ ἐν σώματι φρόνησις»¹⁹⁴. Τέλος, η πρωτοτυπία αλλά και η μίμηση είναι απαραίτητα στοιχεία στην αρχή της αρμονίας των αντιθέσεων όπως και ο συνδυασμός της φιλοφρόνησης του χαρακτήρα με την σοβαρή αξιοπρέπεια, το ουσιαστικότερο αίτημα που επιδιώκει ο Ισοκράτης είναι η δημιουργία μιας ασφαλούς τάξης και δίκαιων νόμων, τα οποία θα συνυπάρχουν με αρμονία. Εδώ φαίνεται η πείρα της αθηναϊκής δικαστικής εξουσίας και της δικομανίας, την οποία είχε καλλιεργήσει ο Ισοκράτης. Βέβαια, προϋπόθεση της αρμονίας είναι ο σεβασμός των συνθηκών: η Αθήνα οφείλει το μεγαλείο της στο γεγονός ότι έσπευδε πάντοτε να βοηθήσει εκείνους που αδικούνται¹⁹⁵. Η παιδεία του ηγέτη αποκορυφώνεται με το αίτημα της αυτοκυριαρχίας· είναι ασυμβίβαστο με την ιδιότητα του βασιλιά, το να είναι σκλάβος της πλεονεξίας του. Ο Ισοκράτης υπεραμύνεται μιας δίκαιης πλεονεξίας στην εξωτερική πολιτική, με τον ίδιο τρόπο που την περιέγραψε και ως *βασική αρχή της ρητορικής παιδείας* στην εσωτερική πολιτική ζωή (πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §§281-285 και παραπάνω κεφάλαιο εργασίας «στόχοι ρητορικής σχολής»). Το *πλεονεκτεῖν* είναι *media vox*, η θετική η αρνητική σημασία του εξαρτάται από τον στόχο και τις μεθόδους που μετέρχεται κανείς για την επίτευξη του. Η Ισοκράτεια επιχειρηματολογία για μια «δίκαιη

¹⁹¹ Mathieu (1995) 60

¹⁹² Jaeger (1974) 175

¹⁹³ Όπου παραπάνω 176

¹⁹⁴ *Αεροπαγνικός* §§13-14

¹⁹⁵ Chatelet (2001) 190

πλεονεξία» εκφράζει την πρακτική πολιτική σκέψη και την ανθρωπιστική παιδεία του ρήτορα. Στο σημείο αυτό πρέπει να ξεκινά η κυριαρχία σε άλλους ανθρώπους, όσα όμως ειπώθηκαν προηγουμένως σχετικά με την τήρηση της ορθής συμπεριφοράς. Ακόμα, ο Ισοκράτης τάσσεται υπέρ του προσωπικού προτύπου, καθιστά τον ηγεμόνα φορέα της μορφώσεως του λαού και ορατή προσωποποίηση του πολιτικού ήθους. Προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο, να θέσει την ιδέα περί ηγεμόνος στην υπηρεσία της αγωγής της ανθρωπότητας, εφόσον αυτή διαδραματίζει ρόλο σε ένα κράτος, προσπαθεί να της εμφυσήσει νέα ζωή.

Γιατί η παιδεία, είναι για την εποχή του Ισοκράτη κάτι το κατεξοχήν ζωντανό και το τελικό νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης. Τίποτα κοινό δεν υπάρχει μεταξύ των προπαγανδιστικών έργων υπέρ συγκεκριμένων προσώπων και των ισοκρατικών παραινέσεων, οι οποίες είναι στην ουσία ένα παιδαγωγικό εργαλείο : ο φιλόσοφος δείχνει ότι τον ηγεμόνα τον συμφέρει να ακολουθήσει πολιτική ειρήνης, να ενώσει όλους τους ελεύθερους Έλληνες κάτω από μια αρχή και να αποφύγει τις ατραπούς της μισητής τυραννίδας¹⁹⁶. Πράττοντας έτσι θα κερδίσει αιώνια δόξα και την προοπτική ήρεμων και δραστήριων βασιλείων για τον ίδιο και για τους διαδόχους του. Το έργο του Ισοκράτη υπερασπίζεται τα συμφέροντα της μετριοπαθούς δημοκρατίας. Μόνο η ιδέα της ομοσπονδίας μπορεί να συμφιλιώσει την ανάγκη της ειρήνης με τη θέληση της αυτονομίας.

4.5. Το ιδανικό πολίτευμα κατά τον Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης δεν ανατρέχει στο σπαρτιατικό πρότυπο πολιτεύματος, καθώς βλέπει την ιδανική κατάσταση περισσότερο να επικρατεί στην αρχαία Αθήνα, όπου ακόμα ασκούσε εποπτεία ένας ισχυρός Άρειος Πάγος στην ζωή των πολιτών και ιδιαίτερω της νεολαίας. Οι ιθύνοντες του κράτους, οι οποίοι έχουν κάνει την πόλη σπουδαία, δεν ήταν της κατηγορίας των σημερινών δημαγωγών και ταραχοποιών. Ήταν άνδρες υψηλής μορφώσεως και ανωτέρου πνεύματος, οι οποίοι έδωξαν τους τύραννους και ίδρυσαν την δημοκρατία και έπειτα νίκησαν τους βάρβαρους. Ακολούθως ένωσαν τους ελευθερωμένους Έλληνες από την ηγεμονία των Αθηνών. Δεν ήταν άνθρωποι ακριβώς όπως όλοι οι άλλοι αλλά υπερείχαν από αυτούς. Αυτοί λοιπόν είναι οι άνθρωποι που αξίζει να αγαπώνται, να τιμώνται και να μελετώνται. Ο Ισοκράτης εξετάζει όλους τους εξέχοντες πολιτικώς άνδρες της Αθήνας ανάλογα με τον βαθμό της παιδείας και της μόρφωσης τους (πρβ. *Περί Αντιδόσεως* §§306-308). Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι μόνο η αριστοκρατία του πνεύματος κατέστησε ένδοξη την πόλη¹⁹⁷.

Ο Ισοκράτης σκιαγραφεί την παρούσα θέση της αθηναϊκής νεολαίας ότι χρειάζεται άμεσα εκπαίδευση, καθώς η ηλικία αυτή είναι πάντοτε ηλικία του μεγαλύτερου εσωτερικού χάους¹⁹⁸. Πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί ο νέος μέσω της άσκησης στις καλές ασχολίες, οι οποίες θα είναι κοπιώδεις και ικανοποιητικές αναφορικά με τον εσωτερικό τους κόσμο, καθότι μόνο αυτές οι συνήθειες δύνανται να χαλιναγωγήσουν

¹⁹⁶ *Περί Ειρήνης* §115

¹⁹⁷ Jaeger (1974) 434

¹⁹⁸ *Περί Αντιδόσεως* §318-322

την νεότητα για πάντα. Η ικανότητα του διαλόγου βελτιώνεται όταν ο νέος έχει κίνητρο για να πετύχει ένα φιλόδοξο στόχο που επιθυμεί πολύ. Τότε θα χρησιμοποιήσει με ευγλωττία τα κατάλληλα επιχειρήματα για να πείσει το ακροατήριό του ώστε να έρθει πιο κοντά στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Βέβαια για όσα μιλάνε θα πρέπει προηγουμένως να τα έχουν εφαρμόσει στην καθημερινή τους ζωή ώστε να είναι συνεπείς τα λόγια με τις πράξεις τους και τότε θα ενεργούν σύμφωνα με το καλό της πόλης. Οι πολιτικές δεξιότητες που θα αποκτήσουν μέσα από την εκπαίδευση θα είναι εμπνευσμένες από τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη, την αρετή και τη φρόνηση. Εκείνοι που προτρέπουν τους ανθρώπους να είναι σώφρονες και δίκαιοι κάποιες φορές δεν έχουν εφαρμόσει στη ζωή τους τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη και αμφισβητούνται από τις τάξεις τους. Προτρέπει λοιπόν τους ανθρώπους να αποκτήσουν αρετή αναγνωρισμένη από όλους «οί μὲν γὰρ παρακαλοῦσιν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν φρόνησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἄγνοουμένην, ὑπ' αὐτῶν δὲ τούτων ἀντιλεγομένην, ἐγὼ δ' ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην»¹⁹⁹. Δεν επιχειρεί τη συναναστροφή με ανθρώπους που έχουν φήμη αλλά εμπιστεύεται εκείνους που θα τον πείσουν ότι θα οδηγήσουν την πόλη στην επιτυχία. Οι πολίτες που έχουν διδαχτεί τέτοιες αξίες θα πρέπει να επιδιώξουν τις καλύτερες πολιτικές πρακτικές για την Αθήνα και την Ελλάδα. Δέχεται λοιπόν ότι οι πολιτικοί ηγέτες πρέπει να λένε ό,τι είναι αληθινό και δίκαιο²⁰⁰, «όμως ταυτόχρονα δεν πρέπει να παραμελούν τη μελέτη και τη σωστή εκτίμηση του τρόπου με τον οποίο θα μπορούν να πείσουν το λαό, με καθετί που λένε και κάνουν, για την προσήνεια και τη μέριμνα τους για τον άνθρωπο» (πρβ. *Περὶ Αντιδόσεως* §132). Η επιλογή του ήρωα που θα οδηγούσε τους Έλληνες στην κοσμοκρατορία δεν δυσκόλεψε πολύ τον Ισοκράτη. Το πλήθος Επιστολών και Παρααινέσεων που έστειλε δείχνει πόσο τον ενδιέφερε να βρεθεί μια άμεση και σωστή λύση στις ιστορικές παραστάσεις. Τα ιδιαίτερα χαρίσματα και η μακρόχρονη και αυστηρή παιδεία, αυτά δεν είναι απαραίτητα. Ενώ ο Πλάτων και ο Ξενοφών είχαν εκπονήσει λεπτομερή παιδαγωγικά και πολιτικά συστήματα, ο Ισοκράτης αρκείται σε σύντομα κείμενα που επιχειρούν να πείσουν με ρητορικά τεχνάσματα και τα οποία περιέχουν, αφενός, γενικότητες και ηθικολογίες για τη δικαιοσύνη και για τη δόξα και, αφετέρου, ειδικές συμβουλές για το τάδε ή το δείνα διπλωματικό ή πολιτειακό πρόβλημα.

Ο Ισοκράτης παρουσιάζεται πάντα στις ομιλίες του, σίγουρος, παιδαγωγός και με κρίση. Παρουσιάζει επίσης με συνέπεια την ιδέα ότι το πιο σημαντικό καθήκον είναι να δουλέψουμε για το καλό της πόλης²⁰¹. Με τον Ισοκράτη γεννιέται μια νέα αντίληψη της πολιτικής δράσης και, συνάμα, μια νέα θεώρηση του ιστορικού πεπρωμένου του ανθρώπου. Αποτυγχάνοντας να βελτιώσει τις υπαρκτές Πόλεις, ο Πλάτων έφτιαξε ένα πολιτικό ιδεώδες του γίνεσθαι. Μη μπορώντας πλέον να πιστέψει στο νόημα της ιστορίας, ο Αριστοτέλης ανέπτυξε μια συγκριτική κοινωνιολογία. Ο Ισοκράτης, προσπαθώντας να συμβιβάσει την κίνηση του πραγματικού με την παράδοση, τοποθετεί τον ιστορικό λόγο στο επίπεδο της δόξης.

¹⁹⁹ *Περὶ Αντιδόσεως* §§84-85

²⁰⁰ Kennedy (2014) 77

²⁰¹ Worthington (2007) 64

Σύμφωνα με τις περιγραφές του Ισοκράτη στον *Παναθηναϊκό* η άριστη μορφή πολιτεύματος συνιστάται στην ορθή ανάμειξη των τριών κύριων τύπων πολιτεύματος. Συγκεκριμένα, μια δημοκρατία με ισχυρό αριστοκρατικό χαρακτήρα του φαίνεται ως η πλέον άξια να επιδιωχθεί και την βλέπει ως ήδη δοκιμασμένη στην ακμή των Αθηνών, κατά την οποία εφαρμόσθηκε το πολίτευμα αυτό. Παράλληλα, η συνεχής προσπάθεια του Ισοκράτη στο πρόγραμμα πολιτικής του αγωγής να διασυνδέει πάντα την ηθική με την πολιτική, μαρτυρεί αναλογίες με την ακάματη αναζήτηση της ηθικής αλήθειας που φαίνεται πως υπήρξε η αρχή και το τέλος της σωκρατικής διδασκαλίας, γεγονός που μαρτυρεί και την σωκρατική επίδραση στον Ισοκράτη²⁰². Το ιδανικό πολίτευμα λοιπόν για τον ρήτορα, στο οποίο ευχόταν να επανέλθει η πολιτική ζωή, ήταν το πολίτευμα της εποχής πριν από τους Περσικούς πολέμους, το οποίο εκπροσωπούσαν κατεξοχήν ο Σόλων και ο Κλεισθένης,²⁰³ και στόχος του λόγου *Αεροπαγητικού* ήταν να διευκολύνει την επάνοδο σε εκείνη την ιδανική μορφή δημοκρατίας, όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς²⁰⁴. Στόχος κάθε πολιτεύματος είναι η σταθερότητα²⁰⁵. Βέβαια, ο Ισοκράτης πίστευε πως θεωρητικά μπορούσε κάποιος να πλάσει την εικόνα ενός ιδανικού κράτους «βελτίστη πολιτεία», το οποίο δεν ήταν απαραίτητο και να ταυτίζεται με το προγονικό πολίτευμα «πάτριος πολιτεία». Στην πράξη όμως οι δύο όροι συνέκλιναν σε ένα, καθώς το παραδοσιακό πολίτευμα παρείχε πάντοτε τα περισσότερα πλεονεκτήματα και οφέλη. Άλλωστε η δημοκρατία υπήρχε στην Αθήνα από τη μακρινή αρχαιότητα. Η *πάτριον πολιτεία* λοιπόν φιλοτεχνείται από τον Ισοκράτη ως εξιδανικευμένη, όπου σε αντίθεση με τις υπέρμετρες σύγχρονες ατομικές φιλοδοξίες εις βάρος της πόλης, οι ηγέτες-παιδαγωγοί καλλιέργησαν τα ήθη των πολιτών και οδήγησαν σε εξαιρετικές επιδόσεις: οι Περσικοί Πόλεμοι παριστάνονται στον *Πανηγυρικό*, ως πρότυπο επίπονης παιδευτικής δράσης των πολιτικών ηγετών. Οι πολιτικοί μεταμορφώνονται σε παιδαγωγούς και το ήθος τους συνιστά το κεντρικό σημείο αναζήτησης²⁰⁶.

Η λύση που προτείνει ο Ισοκράτης σε *πολιτικό επίπεδο* είναι μια διπλή ηγεμονία που δεν αποβλέπει να υποδουλώσει τους άλλους Έλληνες, αλλά να προετοιμάσει την κατάκτηση της Ασίας²⁰⁷. Θεωρεί την Αθήνα ως τον φυσικό ηγέτη της αντιπολίτευσης της Ελλάδας στην Περσία. Θεωρεί την Αθήνα ως τον φυσικό ηγέτη της Ελλάδας και προτρέπει για συνεργασία μεταξύ των κορυφαίων πόλεων τον 4ο αιώνα, την Αθήνα, τη Σπάρτη και τη Θήβα, με την Αθήνα να αναλαμβάνει ηγετικό ρόλο²⁰⁸. Πρέπει να ξεπεραστεί η παρούσα κατάσταση, να εξαλειφθούν τα συναισθήματα που εξωθούν τους Έλληνες στην επεκτατική βία. Η πολιτική και φυσική πραγματικότητα αποκαλύπτεται ως κάτι που από τη φύση του επιδέχεται την ειρήνη. Οι αιτίες που διαταράσσουν την ειρήνη είναι η άγνοια και το ψεύδος. Επίσης θα πρέπει να αποκατασταθεί στο εξωτερικό, η τάξη στις Πόλεις μέσα από τον πεφωτισμένο έλεγχο

²⁰² Mathieu (1995) 56

²⁰³ Gagarin (2000) 4

²⁰⁴ Mathieu (1995) 211

²⁰⁵ Muir (2015) 325

²⁰⁶ *Πανηγυρικός* §§75-77

²⁰⁷ Carawan (2007) 323

²⁰⁸ Gagarin (2000) 5

της ηθικής των πολιτών και να συμπέσει πάλι το ατομικό συμφέρον με τη γενική ωφέλεια, όπως τον καιρό της *πατρίου πολιτείας*, να εδραιωθεί πάλι η αρχαία φιλία των Ελλήνων και να διασφαλιστεί μέσα από έναν θεσμικό δεσμό που θα τον ενσαρκώνει μια αρχή καλοπροαίρετη και αδιαμφισβήτητη, να αφηθεί το εμπόριο να αναπτυχθεί πλήρως με την εγγύηση της ελεύθερης διακίνησης των αγαθών και με τη διατήρηση των κοινωνικών μορφωμάτων, να δοθεί στην ενεργητικότητα των Ελλήνων ένας στόχος ένδοξος και επικερδής μαζί, δηλαδή η επανέναρξη του αγώνα κατά των βαρβάρων της Ανατολής όπως προαναφέρθηκε²⁰⁹. Επίσης, κατακρίνει την πολυπραγμοσύνη της εξωτερικής πολιτικής των Αθηνών, που την ταυτίζει με την *αδικία*, και προπαγανδίζει την *αρετή* και την επιδίωξη της εύνοιας των Ελλήνων ως τα καταλληλότερα μέσα επίτευξης αγαθών. Ενώ στο εσωτερικό, για την Αθήνα, η αποκατάσταση του Αρείου Πάγου εγγυάται τη σταθερότητα .

Η λύση που προτείνει είναι φιλόδοξη και συνετή συγχρόνως. Η σύνεση της έγκειται στην μετριοπάθεια. Όλα αυτά δεν θα γίνουν με μια επανάσταση, από αυτές που πρότειναν ο Πλάτωνας και οι «πολεοδόμοι», αλλά με την αναδρομή στο παρελθόν, με την έμπνευση από την πείρα που κληροδοτεί το παρελθόν²¹⁰. Προτείνοντας λοιπόν αυτή την λύση στο δράμα της Αθήνας και αγωνιζόμενος ο Ισοκράτης, αδέξια αλλά επίμονα, για την πραγματοποίησή της, θέλει να υπερβεί την αντίφαση που σπαράζει την Ελλάδα : από τη στιγμή που έσπασε ο δεσμός μεταξύ του ατόμου και του κράτους , το τελευταίο έπαψε να είναι ο τόπος όπου πραγματοποιούνται οι ατομικοί στόχοι. Έχασε εκ των πραγμάτων την αλήθεια του και μπορεί να βρει τη συνοχή του μόνο στους αιθέρες των Ιδεών. Έτσι, αναπτύσσεται, αφενός, ένας πραγματισμός που μετατρέπει την Αθήνα σε όργανο των προσωπικών βουλήσεων και, αφετέρου, ένας ιδεαλισμός που δεν τολμά να διακινδυνεύσει την εφαρμογή του²¹¹.

4.6. Η Ιστοριογραφία πρωταγωνιστεί στην πολιτική σκέψη του Ισοκράτη

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, η ιστοριογραφία έχει άμεση πνευματική επίδραση στην πολιτική σκέψη και στον εν γένει πνευματικό πολιτισμό της εποχής . Μάλιστα, ο πολιτικός βίος και η ιστορικότητα συνδέονται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο στοχαστής που θέλει να επηρεάσει τον πρώτο καταφεύγει στο ιστορικό γίγνεσθαι για να επικυρώσει τις ιδέες του. Ο Ισοκράτης έχει στοχαστεί²¹² πάνω σε γεγονότα που απασχολούν κάθε καλλιεργημένο άνθρωπο-μυθολογία, συμβάντα της ιστορικής περιόδου, ανέκδοτα με σημασία : αυτό είναι το υλικό της φιλοσοφίας. Να εκμεταλλεύεσαι τις γνώσεις αυτές για να προβάλλεσαι και για να πλουτίζεις είναι ατιμία. Να λες πάλι ότι εξάγεις από

²⁰⁹ Chatelet (2001) 225

²¹⁰ Πρβ. τον ορισμό του «ελληνικού και πολιτικού» λόγου: ένας λόγος «που δεν μοιάζει καθόλου με τους άλλους [...] γεμάτος πολυμάθεια και σοφία, κάθε λογής στολίδια και ψευδολογία, όχι από αυτήν που από κακία θέλει να βλάψει τους συμπολίτες, αλλά εκείνη που μπορεί να παιδεύσει και να ωφελήσει ή να τέρψει τον ακροατή» *Παναθηναϊκός* §246.

²¹¹ Chatelet (2001) 207

²¹² *Περί Αντιδόσεως* §276

αυτά μια απόλυτη γνώση είναι ματαιοδοξία²¹³. Το συμβάν είναι για τον Ισοκράτη το κατ' εξοχήν ρητορικό επιχείρημα, πράγμα επόμενο αφού θεωρεί ότι η δόξα είναι πηγή ολόκληρης της γνώσης²¹⁴. Το γίνεσθαι, με τα ποικίλα συμβάντα, τις εξαιρετικές περιστάσεις και τους μεγάλους άνδρες, είναι μια πελώρια δεξαμενή απ' όπου το φωτισμένο πνεύμα αντλεί κατά την κρίση του παραδείγματα²¹⁵.

Από τη στιγμή που το ζήτημα δεν είναι να οριστεί η ουσία της διαγωγής, αλλά να βρεθεί τι πρέπει να γίνει για να είναι ευτυχής κανείς, η ιστορία προσφέρει πλήθος διαφωτιστικών περιστατικών, ανέκδοτων που μπορούν να παρουσιαστούν με απολαυστικό τρόπο και ως επιτομή της ανθρώπινης εμπειρίας.

Ο Ισοκράτης στον νεαρό ηγεμόνα Νικοκλή, την πείρα την χαρακτηρίζει ως γνώση του παρελθόντος, από αυτήν την πείρα λοιπόν πρέπει να διδάσκεται ο Νικοκλής τι συμβαίνει στα άτομα και στους άρχοντες των κρατών, «γιατί όταν διατηρείς τα περασμένα ζωντανά στην μνήμη, θα κρίνεις καλλίτερα για τα μελλοντικά πράγματα» του αναφέρει χαρακτηριστικά²¹⁶. Την αγωγή λοιπόν του ηγεμόνα, ο Ισοκράτης την ανάγει στο υπόβαθρο της ιστορικής γνώσης.

Στο Ισοκράτειο όραμα του ανθρώπινου γίνεσθαι λανθάνει μια αντίφαση την οποία ο συγγραφέας, με ακοίμητη πίστη και υπομονή, προσπαθεί να αποκρύψει. Αφενός, η ιστορικότητα δηλώνει τόσο έντονα την παρουσία της ώστε η αναφορά στο γεγονός είναι η ουσία όλου του επιχειρήματος. Αφετέρου, η πραγματικότητα του γίνεσθαι φαίνεται να συγκαλύπτεται από το τώρα²¹⁷.

Πρόκειται λοιπόν για συνδυασμό : υπενθυμίζει ένα συμβάν, εξάγει το νόημα μιας εξέλιξης ή παραβάλλει δύο στιγμές, μια του παρελθόντος και μία του παρόντος.

Ο Ισοκράτης καταφεύγει στην απλή δόξα, όπου βρίσκει ένα ιδεολογικό «πρόγραμμα» με το οποίο συλλαμβάνει την ιστορική πορεία ως πεδίο εμπειρίας που μας επιτρέπει να δίνουμε ωφέλιμες συμβουλές. Γι' αυτόν το ανθρώπινο παρελθόν δεν είναι αντικείμενο επιστήμης ούτε αιτία παραπόνων ούτε αφορμή διδαγμάτων, αλλά πηγή ενός στοχασμού που γνωρίζει τη σχετικότητα του αλλά δεν προτίθεται να ομολογήσει την υποκειμενικότητα του²¹⁸. Τον ενδιαφέρει να προσδιορίσει το πνεύμα με το οποίο εξετάζεται το γίνεσθαι και όχι η αξία της μαρτυρίας που χρησιμοποιείται, αυτή είναι και η απάντηση που θα δίναμε στις διάφορες μελέτες που έχουν επισημάνει κατά καιρούς τις στρεβλώσεις που υφίσταται η ιστορία στους λόγους και στις παραινήσεις του Ισοκράτη. Οι τροποποιήσεις που επέφερε ο Ισοκράτης στην ιστορική παράδοση, εξυπηρετούσαν στις περισσότερες περιπτώσεις την άσκηση προπαγάνδας αλλά και λόγω του εντυπωσιασμού που επεδίωκε με την

²¹³ Chatelet (2001) 210

²¹⁴ Ο Ισοκράτης θέλει να σώσει τα πάντα : την Ελλάδα και την Αθήνα και τον Έλληνα. Και βρίσκει στην δόξα ένα ιδεολογικό «πρόγραμμα» με το οποίο συλλαμβάνει την ιστορική πορεία ως πεδίο εμπειρίας που μας επιτρέπει να δίνουμε ωφέλιμες συμβουλές. Chatelet (2001) 227

²¹⁵ «Διότι οι πράξεις του παρελθόντος είναι κοινή κληρονομιά όλων μας, αλλά η ικανότητα να τις εκμεταλλευόμαστε σωστά τη σωστή στιγμή, να τις βλέπουμε σωστά σε κάθε περίπτωση και να τις παρουσιάζουμε με ωραία λόγια, αυτό είναι χάρισμα των σοφών» Πανηγυρικός §9.

²¹⁶ Πρβ. Προς Νικοκλέα §42

²¹⁷ Chatelet (2001) 226

²¹⁸ Chatelet (2001) 227

πρωτοτυπία της θεματολογίας του και της έκφρασης του²¹⁹. Για χάρη του πολιτικού στοχαστή δεν αποσύρθηκε ποτέ ο λογοτέχνης.

Με τους Ισοκρατικούς λόγους η ιστορικότητα κάνει την είσοδο της στην κουλτούρα με την πιο κοινότοπη και ανεξέλεγκτη μορφή. Οι σοφιστές είχαν συνηθίσει βέβαια το κοινό στη χρήση ιστορικών εικόνων και οι επιδεικτικοί λόγοι είχαν συνήθως ως θέμα κάποια εντυπωσιακή παραλλαγή πάνω στο παρελθόν και το παρόν των Πόλεων. Από τη στιγμή όμως που η ρητορική χρήση της ιστορίας συνδυάζεται στο έργο του Ισοκράτη με ένα πολιτικό μήνυμα που προβάλλει αξιώσεις σοβαρότητας, έχουμε να κάνουμε με κάτι καινούριο²²⁰. Ενώ ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης έλεγαν ότι κάνουν επιστημονικό έργο και ότι συνθέτουν αξιόπιστες αφηγήσεις, ενώ ο Γοργίας και ο Λυσίας περιορίζονταν στο ρόλο του ρήτορα, ο Ισοκράτης δεν λέει απλώς ότι τον ενδιαφέρει, αλλά και ότι σκοπεύει κιόλας να διδάξει και να υπηρετήσει²²¹.

Η ιστορία λοιπόν γίνεται υπηρέτρια της πολιτικής αγωγής του Ισοκράτη.

Ο Ισοκράτης- πρέπει να το επαναλάβουμε αν μας ενδιαφέρει να τον κατανοήσουμε και όχι να τον κρίνουμε- βλέπει το συμβάν ως πρώτη ύλη μιας δόξης που είναι σχετική. Κατά κάποιον τρόπο, αυτό που αμφισβητεί είναι η ιστορική γνώση. Και είναι εκπληκτικό ότι στο έργο του ορίζεται ασυνείδητα μιας τελείως σύγχρονη θεώρηση, η θεώρηση που υποστηρίζει σήμερα η λεγόμενη «κριτική φιλοσοφία» της ιστορίας. Αναλυτικότερα, ο ρήτορας πίστευε πως θα συνέβαλλε στην ηθική και πολιτική ανέλιξη της ζωής των σύγχρονων του και πως θα διασφάλιζε την ομαλότητα της, αν μεταφύτευε στις συνειδήσεις τους οτιδήποτε γόνιμο υπήρχε στις αντιτιθέμενες θεωρίες σχετικά με την ελληνική ενοποίηση²²².

Ο Ισοκράτης είναι πεπεισμένος λοιπόν ότι το ζήτημα είναι παιδαγωγικής φύσεως. Διότι η επιθυμία της εξουσίας είναι βαθιά ριζωμένη μέσα στον άνθρωπο και απαιτείται τεράστια προσπάθεια του πνεύματος, για να την αποβάλει κανείς ριζικώς. Ο Ισοκράτης θέλει να δείξει ότι η εξουσία οδηγεί τους ανθρώπους στην αποχαλίνωση. Καθιστά υπεύθυνους, για την εκφύλιση των πολιτών από την επίδραση τους, όχι τους σύγχρονους, αλλά την γενεά την προηγούμενη, δηλαδή την εποχή της πρώτης αττικής ναυτικής συμμαχίας. Το *έρᾶν*, ως δεσπόζουσα έννοια του σημασιολογικού πεδίου της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας, παρομοιάζεται με ασθένεια που προσέβαλε και τις δύο πόλεις (πρβ. *Πανηγυρικός* §§103-104). Όταν ο Ισοκράτης παραλληλίζει την επιθυμία για την μοναρχία με την επιθυμία για τη θαλασσοκρατία (§§ 111-115), δεν κατακρίνει τη μοναρχία ή τη βασιλεία ως πολιτεύματα, αλλά τη διαδεδομένη στην εποχή του εικόνα ενός μισητού τυράννου, στην οποία κυριαρχούν ο φόβος του μονάρχη μπροστά στο μίσος των υπηκόων και η ιδιοτελής μεταχείριση των πολιτών²²³.

Κατά τον ίδιο τρόπο, όπως στον *Αεροπαγίτικον*²²⁴ η νομιμοφροσύνη και η

²¹⁹ Mathieu (1995) 67

²²⁰ Ο *Περί Αντιδόσεως*, στον οποίο η ιστορία δεν μοιάζει να παίζει κανένα ρόλο, αφηγείται κι αυτός, με ανεκδοτολογικό τρόπο είναι αλήθεια, το βίο του αγαπημένου του μαθητή Τιμόθεου.

²²¹ Chatelet (2001) 213

²²² Mathieu (1995) 69

²²³ Αλεξίου (2016) 232

²²⁴ Πρβ. *Αεροπαγίτικόν* §§56-59

αυστηρότητα του τρόπου ζωής των προγόνων εμφανίζεται ως ο παιδαγωγός όλων των καλών ιδιοτήτων, έτσι στον λόγο *Περί Ειρήνης*²²⁵ αποδίδονται όλα τα κακά και η ακοσμία του παρόντος στην σαπρά εκπαίδευση του λαού και των ηγεμόνων .

Ο Ισοκράτης λοιπόν υποστηρίζει ότι η πολιτική επιτυχία είναι αποτέλεσμα της ευγλωττίας και της δικαιοσύνης που ενυπάρχουν στη φιλοσοφία και στη διαλεκτική (τέχνης ομιλίας, συζήτησης) αποτελούν βασικούς στόχους της Ισοκρατικής εκπαίδευσης. Οι άνθρωποι με το φρόνημα ενός ελεύθερου ανθρώπου δεν αναγνωρίζονται μέσω της ανδρείας, του πλούτου και ανάλογων αγαθών, αλλά μέσω των λόγων τους. Ο λόγος είναι το πιο αξιόπιστο κριτήριο της παιδείας του καθενός (§49 : τῆς παιδείσεως ἡμῶν)²²⁶ .

Παράλληλα ένα ιδανικό πολίτευμα κατά τον Ισοκράτη θα πρέπει να θεσπίζει νόμους που έχουν συγκεκριμένους στόχους για την ανάπτυξη, τη σταθερότητα και τη δικαιοσύνη των πολιτών. Βέβαια δεν μπορεί να είναι οι νόμοι αυτοί «ξένοι» προς το πανελλήνιο συμφέρον. Οι σοφοί άντρες οφείλουν και ενδιαφέρονται και για το δικό τους πολίτευμα και για όλη την Ελλάδα²²⁷. Ο Ισοκράτης επιδιώκει την εγκαθίδρυση μιας τάξης που θα ανταποκρίνεται στο συμφέρον. Η ωφέλεια είναι μια αξία προς την οποία κλίνει αυτόματα η ανθρώπινη φύση. Η εγκόσμια πράξη- η πράξη που «γράφει ιστορία»- κινείται από ελατήρια που ανάγονται όλα σε κάποιο όφελος.

Εδώ ο φιλόσοφος επανέρχεται στην ιδέα που ανέπτυξε και εφάρμοσε ο δημοκρατικός 5^{ος} αι. : «Εγώ λοιπόν λέω ότι κάθε άνθρωπος κάνει ό,τι κάνει για την ηδονή, το κέρδος ή την τιμή. Διότι δεν βλέπω άλλη πηγή των επιθυμιών μας πέρα από αυτά»²²⁸.

Αλλά η εμπειρία δείχνει ότι είναι κακό να εμπιστευόμαστε τυφλά τα ορμήφута.

Όταν ο άνθρωπος στρέφεται προς εκείνο που του είναι χρήσιμο, παραμελεί εκείνο που θα του ήταν πραγματικά ωφέλιμο. Η αληθινή ωφέλεια είναι η γενική ωφέλεια, όπου «γενικό» σημαίνει την κοινότητα των ελεύθερων ανθρώπων, σε αντιδιαστολή με αυτούς που είναι δούλοι εκ γενετής²²⁹. Έργο των σοφών (οι εὖ φρονούντες) δεν είναι λοιπόν να αντικαταστήσουν αυτή την αξία με μια υψηλότερη, αλλά να μας δείξουν ποιος είναι ο ασφαλέστερος τρόπος να την κατακτήσουμε²³⁰.

Είναι φυσικό να θέλουμε «να χαλιναγωγούμε τους άλλους». Αλλά το γίνεσθαι της Ελλάδας δείχνει ότι η απόπειρα της υποδούλωσης ομοφύλων είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και προκαλεί αναρίθμητα δεινά στην κοινότητα. Αυτή η θεμιτή επιθυμία πρέπει λοιπόν να στραφεί κατά εκείνων που η φύση τους έπλασε κατώτερους, κατά των βαρβάρων. Δικαιοσύνη μεταξύ των Ελλήνων και βία απέναντι στους ξένους, ιδού τι λέει μια νηφάλια και μη ουτοπική θεώρηση της πραγματικότητας²³¹.

²²⁵ Πρβ. *Περί Ειρήνης* §§121,122

²²⁶ Αλεξίου (2016) 88

²²⁷ *Περί Αντιδόσεως* §275

²²⁸ *Περί Αντιδόσεως* §217

²²⁹ Chatelet (2001) 208

²³⁰ Πρβλ. *Περί Ειρήνης* §28

²³¹ Chatelet (2001) 208

5. Ηθικές αξίες στο έργο του Ισοκράτη

Από τον συλλογισμό του Ισοκράτη σχετικά με την οργάνωση της πόλης μεγάλη εντύπωση προκαλεί καταρχάς η έμφαση που δίδεται σε ζητήματα ηθικής. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί με βεβαιότητα ειρήνευση και καθολική ευημερία στον ελληνικό χώρο, ήταν η αναμόρφωση των ηθών. Οι λόγοι του Ισοκράτη είχαν την δύναμη να πείσουν για την **αναγκαιότητα της ηθικής μεταρρύθμισης** τους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι με τη σειρά τους θα εμφυσούσαν την ιδέα της στον λαό. Η μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο Ισοκράτης προς τις ηθικές αξίες, ανάγεται πιθανότατα στο σωκρατικό σύστημα ιδεών. Ενώ όμως για τους περισσότερους Σωκρατικούς η ηθική είναι απόλυτο αίτημα, για τον Ισοκράτη είναι υπόθεση εμπειρίας. Μάλιστα, δεν διστάζει να παραποιήσει την αλήθεια, να χρησιμοποιήσει την ψευδολογία, προκειμένου να εξαγάγει ηθικά διδάγματα. Χαρακτηριστικός ήταν ο ισχυρισμός του πως η απόδοση ευγνωμοσύνης αποτελεί τρέχουσα τακτική, την οποία θα πρέπει να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους στην άσκηση των καθηκόντων τους οι πολιτικοί²³².

Η αλήθεια δεν ήταν το ζητούμενο στις ρητορικές αγορεύσεις (κυρίως στις δικανικές) –γεγονός που θα αποτελέσει σκάνδαλο στη μετέπειτα ρητορική. Αντί για την αλήθεια οι ρήτορες ήξεραν να προβάλουν, συστηματικά και με ακροβατικούς συλλογισμούς, την αληθοφάνεια, που μάλιστα, σε δεύτερο βαθμό, τη χρησιμοποιούσαν και αντίστροφα, για να παρουσιάσουν ως αληθινό το αντίθετο της.

Όπως έχει προαναφερθεί στην μελέτη μας, τον ρήτορα τον απασχολούσε εικός, το πιθανό, όχι απαραίτητα το αληθινό.

Μια ελπίδα παρουσιάστηκε λοιπόν με τον Ισοκράτη. Κατά κάποιον τρόπο ο Ισοκράτης συμμεριζόταν βαθύτατα την εμπιστοσύνη που είχε ο δάσκαλος του, ο Γοργίας, στην τέχνη του, όπως συμμεριζόταν και τους δισταγμούς του.

Δεν είναι τόσο αυστηρός απέναντι στην προσωπική άποψη (δόξα) όσο ο Πλάτωνας. Αναγνωρίζει, όπως και ο Γοργίας, ότι είναι εύθραυστη, αλλά παρ' όλα αυτά, σε γενικές γραμμές, τη θεωρεί σωστή. Έτσι, ο Ισοκράτης ανακαλύπτει μια δυνατότητα να συμφιλιωθούν τα πάντα : αν δεν νοσούν οι προσωπικές απόψεις, ο ρήτορας που επιχειρεί να πείσει ένα ακροατήριο είναι υποχρεωμένος να τις υπολογίσει.

Πρέπει επομένως, να έχει προετοιμαστεί καλά, για να εντυπωσιάσει και να προδιαθέσει ευνοϊκά το κοινό του, και θα χρειαστεί να υποστηρίξει ιδέες, που γίνονται δεκτές και θεωρείται ότι ισχύουν. Αυτή του η μέριμνα θα τον οδηγήσει γενικά σε όσα μπορούν οι άνθρωποι να διακρίνουν ως αλήθεια, και που σημάδι τους είναι ακριβώς η επιδοκιμασία των άλλων²³³. Σίγουρα, δεν πρόκειται για την «αρετή» και την «αλήθεια», όπως τα αντιλαμβάνονται οι φιλόσοφοι· πρόκειται όμως για την αρετή και για την αλήθεια, όπως τις φαντάζονται οι άνθρωποι. Οι φιλόσοφοι, γράφει ο Ισοκράτης, «μας προτρέπουν να επιδιώξουμε την αρετή και την φρόνηση, που οι άλλοι την αγνοούν και οι ίδιοι τη συζητούν διαφωνώντας· εγώ σας προτρέπω να

²³² «κάκεϊνο φανερόν, ὅτι πάντες ἄνθρωποι τούτων πλείστην μείαν ἔχουσιν, ὑφ' ὧν ἂν ἐν ταῖς συμφοραῖς εὖ πάθωσιν» Πρβ. *Φίλιππος* §37

²³³ Romilly (1994) 118-119

επιδιώξετε την αρετή που αναγνωρίζει ο κόσμος όλος»²³⁴.

Από εδώ και πέρα ρητορική και ηθική συμφιλώνονται. Και να που ο Ισοκράτης, για να δώσει ένα παράδειγμα, διαλέγει με τη σειρά του το θέμα της Ελένης, και το χρησιμοποιεί για να τοποθετηθεί απέναντι στο Γοργία²³⁵. Τον κατηγορεί ότι έχοντας αναγγείλει εγκώμιο περιορίστηκε σε υπεράσπιση δικανικού τύπου. Ο ρήτορας επαινεί τον προκάτοχο του για την επιλογή του θέματος, παρατηρεί εντούτοις ότι ο λόγος υπήρξε απολογία, στοιχείο αντίθετο προς τις ρητορικές αρχές του εγκωμίου (Ελένη §14: «φησὶ μὲν γὰρ ἐγκώμιον γεγραφέναι περὶ αὐτῆς, τυγχάνει δ' ἀπολογίαν εἰρηκῶς ὑπὲρ τῶν ἐκείνη πεπραγμένων»). Παράλληλα θα παρουσιάσει στον λόγο κύριες ηθικές και πολιτικές ιδέες²³⁶. Ήταν έργο λοιπόν ενός αθηναίου διδασκάλου, μαθητή του Γοργία, να συμφιλώσσει τη δύναμη του λόγου με την πρακτική και παραδοσιακή ηθική. Χάρη στον Ισοκράτη η ιδιαίτερη ουσία της ρητορικής διατηρήθηκε, συνδεδεμένη με την ιδέα της κυρίαρχης κοινής γνώμης.

Ο Ισοκράτης, με την ακλόνητη εμπιστοσύνη του στην αποτελεσματικότητα των ιδεών του και στον τελικό θρίαμβο της ορθής κρίσης, δεν δίσταζε να επικαλεστεί τα ατομικά συμφέροντα εκείνων στους οποίους απευθυνόταν.

Για να κατανοήσουμε τη στάση του Ισοκράτη πρέπει να λάβουμε υπόψη την απόλυτη πεποίθηση του πως η υλική ευημερία όλων (οι λέξεις πλοῦτος και εὐδαιμονία επανέρχονται διαρκώς στο έργο του) εξασφαλίζεται χάρη μόνο στον ενάρετο και ανιδιοτελή αγώνα υπέρ των εθνικών συμφερόντων.

Εφόσον λοιπόν, τελικά το εθνικό με το ατομικό συμφέρον ταυτίζονται, και το αποτέλεσμα της προβολής του ενός από τα δύο είναι το ίδιο, έκρινε πως αρκεί να επιστρατεύσει μόνο εκείνα τα επιχειρήματα που θα άγγιζαν μεγαλύτερο μέρος του κοινού²³⁷.

Αξίζει να σταθούμε σε αυτή την τελευταία παράμετρο του Ισοκρατικού λόγου, η οποία επανεμφανίζεται σταθερά, όποτε ο ρήτορας επιδίδεται σε πολιτικές και ηθικές διακηρύξεις. Ο ρήτορας δεν θα μπορούσε βέβαια να βαδίζει πάντα ξεχωριστά από τον παιδαγωγό. Για τον Ισοκράτη κράτος και άτομο έχουν ακριβώς τις ίδιες ηθικές υποχρεώσεις, και δεν υπάρχει μεγαλύτερη αρετή να επιδείξουν από τον σεβασμό των νόμων, και τη *σωφροσύνη*, ούτε μεγαλύτερο ελάττωμα από την έλλειψη μέτρου, την *ύβρη*²³⁸. Σεβασμός και συμμόρφωση επιβάλλονται ακόμη και για τους νόμους, που μπορεί να φαίνονται εντελώς παράδοξοι και ακατανόητοι, πίστευε ο Ισοκράτης, και επιδοκίμαζε τις ασκήσεις της αιγυπτιακής λατρείας, όχι για τη θρησκευτική τους αναγκαιότητα, αλλά με το σκεπτικό πως αποτελούσαν προπαρασκευαστικό στάδιο δοκιμασίας για την περαιτέρω υπακοή στις επιταγές του νόμου.

²³⁴ *Περί Αντιδόσεως* §8

²³⁵ Ο Ισοκράτης στο προοίμιο της *Ελένης Εγκώμιον* (§§1- 11) ισχυροποιεί τη θέση του· στρέφεται εναντίον των φιλοσοφικών διαλεκτικών αναζητήσεων, ζητώντας την εγκατάλειψη ήσσονος σημασίας προβληματισμών και προτρέποντας στην επιδίωξη της αλήθειας, η οποία για τον Ισοκράτη εκτείνεται πάντοτε στην πρακτική πλευρά της καθημερινής πολιτικής ζωής.

²³⁶ Papillon (1996) 380-381

²³⁷ Mathieu (1995) 63

²³⁸ Πρβ. *Περί Ειρήνης* §§119-120, *Αεροπαγήτικος* §§24-27

Ωστόσο, οι ηθικές απαιτήσεις του ρήτορα από το κράτος δεν ήταν πάντα ιδιαίτερα υψηλές. Συχνά βέβαια εκφέρει ηθικές ιδέες σχετικά με τον ρόλο του Κράτους, αλλά σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις τον ακούμε να διαβεβαιώνει πως είναι προτιμότερο να ηττάται κάποιος στον αγώνα για την προάσπιση του δικαίου από το να κερδίζει άδικη νίκη²³⁹. Κατά κανόνα, οι συμβουλές του έπαιρναν σοβαρά υπόψη την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης και απαιτούσαν μικρότερες θυσίες.

Ο Ισοκράτης θεωρούσε τη φιλοδοξία επικίνδυνη και για το άτομο και για το κράτος, του οποίου ήταν μέλη, και μάλιστα, αν πιστέψουμε τα λεγόμενα του, η φιλοδοξία ήταν άγνωστη «τον καιρό των προγόνων»²⁴⁰. Για τον Ισοκράτη, η ευτυχία του κράτους είναι ο υπέρτατος στόχος της ηθικής, και η δικαιοσύνη δεν είναι παρά ένα από τα μέσα, έστω το ισχυρότερο, στην υπηρεσία αυτού του στόχου. Με αυτό το σκεπτικό, ο ρήτορας χωρίς κανένα ενδοιασμό μπορούσε να πρεσβεύει ανάλογα με την περίπτωση αντιφατικές απόψεις πολιτικής ηθικής. Μπορούμε, παραδείγματος χάριν, να ισχυρίζεται ανενόχλητα άλλη φορά ότι είναι προτιμότερο να διαπράττει κάποιος αδικία παρά να την υφίσταται και ότι είναι προτιμότερο να υπάρχει κράτος από το να υπάρχει δικαιοσύνη²⁴¹.

Επιπλέον, σε ότι αφορά την ατομική διαγωγή, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι ως επί το πλείστον η ευσέβεια και η δικαιοσύνη ωφελούν, ενώ η αχαλίνωτη αναζήτηση της ευδαιμονίας φέρνει τις μεγαλύτερες πικρίες σε όποιον ζει έτσι. Η ικανότητα όμως του εὖ φρονεῖν και λέγειν είναι αξιολογικό κριτήριο τόσο της ατομικής προσωπικότητας όσο και της συνολικής πόλης²⁴².

Η Ισοκρατική λύση λοιπόν ανταποκρίνεται σε συμφέροντα των «μετριοπαθών».

Είναι ικανοί οι «μετριοπαθείς» να παίξουν ενωτικό ρόλο; Τους απομένει δύναμη για να προσεταιριστούν το λαό και εσωτερική συνοχή για να συγκρατήσουν τις δικές τους αναρχικές τάσεις; Είναι ικανοί, εάν τυχόν εμφανιστεί ο «ήρωας», να χαλιναγωγήσουν τη φιλοδοξία του και να σώσουν την ανεξαρτησία τους;

Ο Ισοκράτης δείχνει ότι γνώριζε καλά αυτές τις δυσκολίες : όσο και αν υπολογίζει στην ορμή των ίδιων των γεγονότων, η στάση του είναι ενεργητική. Χρησιμοποιεί τις μεθόδους της τέχνης του για να υποδείξει τον σωστό δρόμο.

Εκτός από εγκώμια, τολμά να απευθύνει και συμβουλές στον Φίλιππο παραδείγματος χάριν· επιδιώκει να ασκήσει πίεση στην κοινή γνώμη. Καλεί, στην ουσία, τους πολίτες να συνειδητοποιηθούν. Αλλά παράλληλα προτείνει ένα πρόγραμμα το οποίο μπορεί να ξαναδώσει στους «έντιμους ανθρώπους» τις αξίες με τις οποίες θα σώσουν τον εαυτό τους και, μαζί με τον εαυτό τους, ολόκληρο τον ελληνικό πολιτισμό²⁴³.

²³⁹ Πρβ. *Παναθηναϊκός* §185

²⁴⁰ Πρβ. *Παναθηναϊκός* §§145-147

²⁴¹ Πρβ. *Παναθηναϊκός* §§ 117-118

²⁴² Αλεξίου (2016) 87

²⁴³ Chatelet (2001) 211

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την παραπάνω μελέτη, συμπεραίνουμε ότι η ηθική ρητορική του Ισοκράτη απαγκιστρώθηκε από τη φορμαλιστική τεχνική των σοφιστών, αλλά δεν είναι μια φιλοσοφία πλατωνικού τύπου, μια μεταφυσική επιστήμη. Δεν ενδιαφέρεται για τη μετάδοση της απόλυτης γνώσης των όντων, δεν θεωρούσε καν ότι αυτή είναι εφικτή· η ρητορική του εδράζεται πάντοτε στην ορθή γνώμη και στις κοινωνικές νόρμες. Η προβολή της ατομικής προσωπικότητας και ο ρόλος της, μέσα και έξω από τις πολιτικές δομές της πόλεως-κράτους, σηματοδοτούν καίριες αναζητήσεις του ρητορικού και παιδευτικού του έργου. Ο Ισοκράτης δεν επιδιώκει τη ρήξη τους ενός με τους πολλούς αλλά τον εναρμονισμό των ανταγωνιστικών με τις συνεργατικές αξίες, ενώ αναδεικνύει την ατομική ευθύνη του ρήτορα στην ορθή χρήση της ρητορικής τέχνης.

Η ισοκρατική ρητορική, ως πολιτισμική δύναμη, περιλαμβάνει το *εὖ λέγειν* και το *εὖ φρονεῖν* και εκπροσωπεί το κλασικό ανθρωπιστικό ιδανικό της αρμονικής εξέλιξης της προσωπικότητας, το οποίο μέσω του Κικέρωνα και της Αναγέννησης απέκτησε βαθιές ρίζες στις ευρωπαϊκές αξίες μέχρι σήμερα. Ο ύψιστος μισθός του είναι, οι μαθητές του να φτάσουν την καλοκαγαθία και να γίνουν ηθικώς και πνευματικώς πλήρως ανεπτυγμένες προσωπικότητες, εκτιμώμενοι από τους συμπολίτες τους²⁴⁴. Εκπόνησε ένα σχέδιο γενικής σωτηρίας πάνω στην βάση της ομοσπονδιακής ιδέας, ένα σχέδιο που εγγυότανε την αυτονομία των πόλεων και την ειρήνη της Ελλάδας. Αγωνίστηκε να βρει το κράτος ή τον άνθρωπο που θα έφερναν εις πέρας το εγχείρημα²⁴⁵.

Ο Ισοκράτης δεν ήταν οπαδός ούτε της μοναρχίας ούτε της ολιγαρχίας, ούτε όμως πίστευε ότι μόνο μια μορφή δημοκρατίας ήταν δυνατή. Εδώ διαφοροποιούνταν από την πλειοψηφία των πολιτικών αντρών της εποχής του, οι οποίοι φαίνεται πως μετέφραζαν την ισχύουσα κοινή γνώμη της Αθήνας. Ήταν μετριοπαθής δημοκράτης, και πίστευε μόνο στην αξία και στην ανάγκη μερικών μεταρρυθμίσεων, περισσότερο ηθικής παρά θεσμικής φύσεως, οι οποίες όμως ήθελε να συμπεριλάβουν αρκετές πτυχές της αθηναϊκής πολιτικής ζωής²⁴⁶.

Ο Ισοκράτης ήταν ρήτορας και ρητοροδιδάσκαλος που επανέκτησε τη φιλοσοφία. Καλλιέργησε αυτόν τον όρο προσδιορίζοντας τη δική του δραστηριότητα, καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, με τον όρο *φιλοσοφία*, της οποίας προφανώς δεν αγνοούσε το εννοιακό και συμβολικό φορτίο· επειδή γι' αυτόν η ευγλωττία ήταν διαχώριστη από την ευφυΐα και την αρετή. Πράγματι, οι ιδέες του Ισοκράτη δεν υποστηρίζονται από ένα πραγματικό φιλοσοφικό σύστημα· είναι περισσότερο διαισθητικές αντιλήψεις κοινωνικής ηθικής. Μεταξύ αυτών παρουσιάζεται η βεβαιότητα ότι το αγαθό συνδέεται με την επιτυχία, επειδή ο δίκαιος αρθρώνει λόγο δίκαιο, αναγνωρίζεται και επιτυγχάνει «τις περισσότερες φορές», ή ακόμα παρουσιάζεται η

²⁴⁴ Jaeger (1974) 225

²⁴⁵ Chatelet (2001) 233

²⁴⁶ Mathieu (1995) 214

αίσθηση ότι η επιστήμη είναι απρόσιτη, ότι η γνώμη κυριαρχεί, ότι δεν υπάρχει τίποτα το απόλυτο²⁴⁷. Βασιζόμενος σε ανάλογες πεποιθήσεις ο Ισοκράτης στοχάζεται την έννοια του λόγου, εκφράζοντας τις απόψεις του στις περίφημες σελίδες των έργων του. Υιοθετώντας μία, κατά κάποιον τρόπο, ρεαλιστική θέση έναντι της ρητορικής, ο Ισοκράτης βεβαιώνει, εν ολίγοις, ότι η ανθρώπινη κοινωνία αδυνατεί να παρακάμψει τον λόγο και ότι, αντιθέτως, οφείλει να αξιοποιεί αυτή τη δυνατότητα που διαθέτει. Γι' αυτό άλλωστε κατηγορεί τους σοφιστές ότι υπόσχονταν υπερβολικά πολλά και δεν υπολόγιζαν αρκετά, μαζί με τη διδασκαλία, τους δύο άλλους βασικούς παράγοντες : τα φυσικά χαρίσματα και την πρακτική εξάσκηση²⁴⁸.

Η διδασκαλία του, όπως είδαμε λοιπόν, καθοριζόταν από αυτήν την αρχή, που χαρακτήριζε κατ' εξοχήν ολόκληρη την πορεία του.

Η Ισοκρατική αντίληψη περί μιας «φιλοσοφικής» ευγλωττίας θεμελιώσε τις βάσεις του ανθρωπισμού, της ρητορικής και λογοτεχνικής παιδείας και άσκησε βαθιά επίδραση στην ιστορία της εκπαίδευσης στη Δύση. Αυτό το τόσο ακριβές πρόγραμμα, που συνταιριάζει θεωρίες και εμπειρίες τόσο καθαρές, κατείχε όλη τη σκέψη του Ισοκράτη από το 380 μέχρι το 338. Διορθώνει, ναι· επιτίθεται, ναι! . Όμως το κάνει πιστεύοντας ότι έτσι θα περισώσει καλύτερα την κληρονομιά. Έρχεται ευκαιρία και το λέει. Ας τον ακούσουμε κάπου σαράντα χρόνια αργότερα στο λόγο *Περί Αντιδόσεως*. Δεν έχει αλλάξει γνώμη, γιατί παραθέτει μεγάλα αποσπάσματα από τον *Κατά των Σοφιστών*, προσθέτοντας και άλλες μαρτυρίες στην ίδια κατεύθυνση· όμως διακηρύσσει ότι ο νεωτερισμός των σοφιστών ήταν καλός και χρήσιμος : «ποιός από σας δεν ξέρει ότι πολλοί που ασκούσαν τη σοφιστική διδασκαλία δεν ξεγελάστηκαν, ούτε έγιναν όπως τους λένε οι αντίπαλοι της; Άλλοι έγιναν καλοί πολεμιστές, άλλοι δάσκαλοι ικανοί να διδάξουν, και όσοι θέλησαν να ιδιωτεύσουν έγιναν στις συντροφίες πιο ευχάριστοι από πρώτα και μπορούν με μεγαλύτερη ακρίβεια από τους άλλους να κρίνουν όσα λέγονται και να δώσουν συμβουλές. Είναι δυνατόν να καταφρονήσει κανείς μια απασχόληση, που μπορεί να χαρίσει τέτοιες αρετές;»²⁴⁹. Δεν είναι δυνατόν, και πια κανείς δεν το τόλμησε.

Αν λάβουμε υπόψη τις μικροδιορθώσεις που έγιναν, ο νεωτερισμός του Πρωταγόρα οδηγεί ίσια στον Ισοκράτη, ο Ισοκράτης ίσια στον Κικέρωνα, ο Κικέρωνας ίσια σε εμάς. Αν υπάρχει εκπαίδευση για τους μαθητές του Λυκείου, τους φοιτητές και για όσους επιθυμούν, έστω αργότερα, να γνωρίσουν και να χειριστούν τις ιδέες, το χρωστούμε στον Πρωταγόρα και στους φίλους του²⁵⁰. Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι οι ανθρώπινες απόψεις αποτελούν αυθεντία στα ηθικά θέματα. Είναι περήφανος να διδάσκει το εὖ λέγειν, γιατί μόνο ο λόγος επιτρέπει στους ανθρώπους να συγκεντρώνονται, να συνεννοούνται και να συνυπάρχουν. Θεωρεί ότι το καλύτερο που μπορεί να κάνει κανείς είναι να δίνει σωστές πολιτικές συμβουλές· και η συμβουλή που συνδέει όλα του τα έργα είναι ότι ο άνθρωπος πρέπει να συμπεριφέρεται σωστά, για να αποκτήσει την εκτίμηση και τη συμπάθεια των άλλων

²⁴⁷ Pernot (2005) 95-96

²⁴⁸ Romilly (1994) 93

²⁴⁹ *Περί Αντιδόσεως* §203

²⁵⁰ Romilly (1994) 97

: αυτή η εκτίμηση και συμπάθεια αποτελεί την πραγματική δύναμη, καθώς αντιπροσωπεύει την ένωση των ανθρώπων.

Έτσι, λοιπόν εξηγεί ο Ισοκράτης το μεγαλείο και την πτώση των δύο ηγεμονιών, της Αθήνας και της Σπάρτης, καθώς και την ανατροπή της ολιγαρχίας. Στις πολιτείες και στους πρίγκιπες, με τη σειρά, συστήνει να φροντίσουν να αποκτήσουν αυτήν την ανθεκτική δύναμη, που στηρίζεται στις καλές πράξεις. Μπορεί όλα αυτά να μην αποτελούν ούτε εξαιρετικά υψηλή ηθική, ούτε ιδιαίτερα επιδέξια πολιτική· αποτελούν όμως πολιτική και ηθική, τοποθετημένες στην προέκταση των ιδεών που είχαν χρησιμεύσει ως βάση της σοφιστικής σκέψης²⁵¹. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι οι λόγοι του Ισοκράτη προτρέπουν στην ομόνοια των Ελλήνων και στον πόλεμο εναντίον των Περσών (πρβ. *Παναθηναϊκός* §14). Γίνεται κατανοητό ότι ο Ισοκράτης προβάλλει τις δικές του ιδέες στο μυθικό παρελθόν και παραλληλίζει τον ρόλο του, ως πανελλήνιου ρήτορα, με τη στρατιωτική δραστηριότητα του μυθικού βασιλιά²⁵².

²⁵¹ Romilly (1994) 325

²⁵² Too (1995) 132-140

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ :

- Αλεξίου Ε. (2016), «*Η ρητορική του 4^{ου} αι. π.Χ. , Το ελιζίριο της δημοκρατίας και η ατομική προσωπικότητα*», Παπαδήμα, Αθήνα
- Αλεξίου Ε. (2005), «*Ευαγόρας*», University Press
- Carawan E. (2007), “*Oxford Readings in Classical Studies, The Attic Orators*”, Oxford University Press
- Chatelet F.(2001), «*Η γέννηση της ιστορίας, Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*», ΣΜΙΛΗ, Αθήνα
- Edwards M. (2002), «*Οι Αττικοί Ρήτορες*», Ινστιτούτο του βιβλίου, Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Flaceliere R. (2007), «*Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*», Παπαδήμας, Αθήνα
- Gagarin M. (2000), “*Isocrates I*”, μετ. D. Mirhady and Yun Lee Too, Univeristy of Texas Press
- Haskins E. (2004), “*Logos and Power in Isocrates and Aristotle*”, The University of South Carolina Press
- Heilbrunn G. (1977), “*The Composition of Isocrates’ Helen*”, Transactions of the American Philological Association, Vol. 107, pp.147-159
- Hook L.R.V. (1919) “*Alcidamas versus Isocrates : The Spoken versus the written world*”, The Classical Weekly, Vol. 12, No. 12, The Johns Hopkins University Press
- Hornblower S. (2005) «*Ο Ελληνικός κόσμος*», μετ.Πεππα Ε., Οδυσσέας, Αθήνα
- Jaeger W. (1974), «*Παιδεία. Η Μόρφωσις του Έλληνος Ανθρώπου*», τομ. Γ, μετ. Βερροίου, Αθήνα
- Jebb R.C. (2008), «*Για το ύφος των Αττικών Ρητόρων*», μετ. Θεοδωρακόπουλος, Γρηγορη, Αθήνα
- Johnson, R. (1959) “*Isocrates Methods of Teaching*” The American Journal of Philology, Vol.80, No. 1
- «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*» (2000), Εκδοτική Αθηνών
- Kennedy, G. (2014) «*Ιστορία της Κλασσικής Ρητορικής*», μετ..Νικολούδης Ν., Παπαδήμα, Αθήνα.

- Κωνσταντινόπουλος Β.- Πανομήτρος Δ. (2010), «*Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*», Παπαζήση, Αθήνα
- Livingstone N. (2008), Γράφοντας την πολιτική : «*Η Ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη*», μετ. Μπάλλα Χ., Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασσική Αθήνα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σελ. 97-125
- Mathieu G. (1995), «*Οι Πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη*», μετ. Διαμαντάκου Κ., Ινστιτούτο του βιβλίου- Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Muir J.R. (2005), “*Is our history of educational philosophy mostly wrong?, The case of Isocrates*”, “*Theory and Research in Education*”, vol 3, no. 2, pp. 165-195
- Nesselrath H. G. (2014), «*Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*», επιμ. Ιακωβ Δ.-Ρεγκάκος Α., Παπαδήμα, Αθήνα
- Romilly J. (1994), «*Οι μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*», μετ. Κακριδής, Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Romilly J. (1988), «*Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*», μετ. Χριστοπούλου - Μικρογιαννάκη, Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Too Yun Lee (1995), “*The Rhetoric of Identity in Isocrates*”, Cambridge, University Press
- Εανθάκη- Καραμάνου Γ. (1991), «*Παράλληλες εξελίξεις στη Μετακλασική τραγωδία και κωμωδία*», Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Ξάνθου, Μ.Γ. (2001) «*Ισοκράτης*» Ζήτηρος Θεσσαλονίκη
- Papillon T. (1996), “*Isocrates on Gorgias and Helen : The Unity of the Helen*”, The Classical Journal, Vol.91, No. 4, pp. 377-391
- Papillon T. (1995), “*Isocrates teche and rhetorical paidagogy*”, Rhetoric Society Quarterly, pp. 144 -163
- Pernot L. (2005), «*Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*», Δαίδαλος, Ζαχαρόπουλος
- Phillips D.C. (2014), “*Encyclopedia of Educational, Theory and Philosophy*”, Stanford University
- Poulakos T. (1997), “*Speaking for the polis : Isocrates’ Rhetorical Education*”, Columbia
- Usher S. (1999), “*Greek Oratory Oxford : tradition and originality*” Oxford
- Wilcken U. (1976) «*Αρχαία Ελληνική Ιστορία*» μετ. Τουλουμάκου Ι., Παπαζήση, Αθήνα
- Worthington I. (2007), “*A Companion to Greek Rhetoric*”, Blackwell